

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ

На допомогу кураторам

Випуск 3

Харків – 2013

УДК 37.03(075.8)
ББК 74.58я73
П 86

Рецензенти:

О. Ф. Іванова – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Н. П. Крейдун – кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 3 від 11 квітня 2013 р.)*

П 86 **Психологічні** особливості студентського віку. На допомогу кураторам. Вип. 3 / [укладачі : Л. М. Яворовська, Р. Ф. Камишнікова, О. Є. Поліванова, С. Г. Яновська, С. М. Куделко]. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 88 с.

Навчально-методичний центр разом із факультетом психології продовжує публікацію методичних видань, об'єднаних у серію «На допомогу кураторам». Сподіваємося, що надана інформація допоможе кураторам академічних груп постійно вдосконалювати виховну роботу серед студентської молоді. Це видання присвячене психологічним особливостям студентського віку, а також матеріалам діагностики особистісних особливостей студентів. Ми завжди відкриті для спілкування, і якщо ви маєте зауваження та пропозиції, – наш контактний телефон: 707-53-62.

Для кураторів академічних груп, викладачів вищих навчальних закладів, слухачів школи педагогічної майстерності.

УДК 37.03(075.80)
ББК 74.58я7

- © Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013
- © Яворовська Л. М., Камишнікова Р. Ф., Поліванова О. Є., Яновська С. Г., Куделко С. М., укл., 2013
- © Дончик І. М., макет обкладинки, 2013

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Психологічні особливості студентського віку	5
1.1. Студентський вік – особливий етап у розвитку особистості...	5
1.2. Соціально-психологічні особливості студентського віку.....	7
1.3. Психологічні новоутворення студентського віку.....	13
2. Навчально-професійна мотивація діяльності студента	17
2.1. Мотивація діяльності студентів.....	17
2.2. Міжособистісні відносини як детермінанта навчально-професійної мотивації студентів.....	21
3. Проблеми соціально-психологічної адаптації студентів	30
3.1. Види адаптації до студентського життя.....	30
3.2. Адаптація у суспільстві.....	31
3.3. Адаптація до процесу навчання.....	53
3.4. Адаптація до нових умов життя.....	55
Додатки	42
Додаток 1	42
Психологические диагностические методики.....	42
1. Определение ролевых позиций в межличностных отношениях (по Э. Берну).....	42
2. Диагностика парциальных позиций интернальности – экстернальности личности (Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткинд).....	45
3. Определение жизненных ценностей личности (Must–тест) (П. Н. Иванов, Е. Ф. Колобова).....	50
4. Диагностика самоактуализации личности (А. В. Лазукин в адаптации Н. Ф. Калина).....	55
5. Диагностика уровня саморазвития и профессионально- педагогической деятельности (Л. Н. Бережнова).....	64
6. Стратегии самоутверждения личности (Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова).....	68
7. Диагностика реализации потребностей в саморазвитии.....	78
Додаток 2	79
Ювілейні дати Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2013 рік).....	79
Література	85

ВСТУП

Третій випуск «На допомогу кураторам» повністю присвячено психологічним особливостям студентського віку.

Для плідної виховної роботи в студентській групі дуже важливим є індивідуальний підхід до кожного студента. Не секрет, що кураторам бракує знань із психології студентського віку. Літератури з проблем вікової психології існує багато – й орієнтуватися в ній досить складно.

У цій збірці ви знайдете інформацію про психологічні особливості студентського віку, навчально-професійну мотивацію діяльності студентів. Окремий розділ присвячено проблемам соціально-психологічної адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі. У додатках куратори зможуть ознайомитися з досить простими у використанні психологічними методиками, які допоможуть їм краще зрозуміти особистість студента, життєві цінності, рольові позиції в міжособистісних відносинах, визначити рівень саморозвитку й професійно-педагогічної діяльності тощо.

Вже стало традицією у збірниках серії «На допомогу кураторам» публікувати інформацію про ювілейні дати Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Сподіваємося, що інформація, подана у цьому випуску, стане в нагоді кураторам та допоможе їм постійно вдосконалювати виховну роботу серед студентської молоді.

1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ

1.1. Студентський вік – особливий етап у розвитку особистості

Розвиток і функціонування освіти як соціальної структури суспільства обумовлені всіма умовами (економічними, політичними, соціокультурними) її існування в цілому. Освіта переживає, поряд з іншими формами соціальної дійсності (культура, наука, релігія), складні, неоднозначні часи. Кризові явища відбиваються, в першу чергу, у сфері освіти. Водночас, суспільство в кризові періоди висуває більш високі вимоги до освіти, яка виконує його соціальне замовлення щодо підготовки фахівців, котрі мають глибокі й стійкі знання у своїй професійній сфері, швидко орієнтуються в мінливих умовах життєдіяльності, вміють швидко навчатися та перенавчатися, готові до соціальних контактів – спілкування з іншими людьми. У сформованій ситуації саме сфера освіти створює феномен сучасного світу – вміння «бути» в мінливих обставинах і брати активну участь у змінах, що відбуваються. Сфера вузівського навчання є найбільш відповідальною ланкою професійної підготовки фахівців у ланцюзі організованих інститутів освітньої системи. Викладачі ВНЗ і наукові співробітники повинні не просто володіти останньою науковою інформацією, – більш цінними стають не знання, а самі способи їхнього добування, певні «інтелектуальні знаряддя», що «викристалізуються» під час діяльності, застосовні потім як узагальнені структури в нових умовах. Першорядне завдання вищої школи – допомогти студентам оволодіти засобами мислення і діяльності. Вузівська освіта є, як відомо, завершальним етапом процесу загальноосвітньої підготовки й основною стадією спеціалізації, професійної підготовки. Від якості організації процесу навчання на цій стадії багато в чому залежить подальше комфортне перебування людини в майбутній професійній діяльності, її готовність вирішувати нерутинні, нестандартні проблеми у виробничих і комунікативних ситуаціях, а також її суб'єктне буття в процесі взаємодії з іншими людьми. Зміст освіти як найважливішого чинника економічного і соціального прогресу має бути спрямований на «забезпечення самовизначення особистості, створення умов для її само-реалізації», він повинен забезпечувати «формування у того, хто навчається, адекватної сучасному рівню знань і рівню освітньої програми (щобля навчання) картини світу» [14]. У зв'язку із цим, єдина мета освітньої системи на всіх її рівнях і етапах – створення умов для всебічного розвитку особистості – набуває особливого звучання на цьому освітньому щаблі.

У вітчизняній психології традиційно підкреслюється провідна роль виховання і навчання у розвитку психіки (не заперечуючи ролі спадковості)

як його необхідних умов (П. П. Блонський, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Г. С. Костюк, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін, Н. Ф. Талізін та багато інших). Навчання, стимулюючи розвиток, водночас спирається на нього. «Між процесами навчання і розвитку встановлюються найскладніші динамічні залежності, які не можна охопити єдиною, наперед даною, апріорною, умоглядною формулою» [14].

Процес психічного розвитку розглядається більшістю дослідників як динамічний процес якісних і кількісних змін, під час якого виникають нові психічні утворення на основі і за допомогою диференціації колишніх структур. Останнім часом у вітчизняній психології знаходить поширення концепція «необмеженого розвитку» (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, І. С. Кон, К. К. Платонов, О. В. Толстих та ін.), згідно з якою розвиток являє собою еволюційно-інволюційний поступальний рух, що не припиняється до моменту припинення самого життя. Це дозволяє припустити, що, якщо психічний розвиток продовжується протягом всього життя і його показниками є психічні новоутворення й особливості, специфічні для кожного вікового періоду (що знайшло відображення в численних періодизаціях дитячого розвитку), то студентському віку як соціально-психологічній віковій категорії, яка характеризується інтенсивним розвитком всієї структури особистості, інтелектуальної системи в тому числі, також притаманні певні психічні новоутворення і психічні особливості. Дослідження засвідчили, що в студентському віці відбувається подальший психічний розвиток людини, складне переструктурування психічних функцій всередині інтелекту, змінюється вся структура особистості у зв'язку із входженням у нові, більш широкі і різноманітні соціальні спільноти (Б. Г. Ананьєв, М. Д. Дворяшина, Л. С. Грановська, В. Т. Лісовський, І. А. Зимня, І. С. Кон та ін.). Вивчення закономірностей розвитку людини у студентському віці як періоді інтенсивного інтелектуального розвитку, формування навчально-професійної діяльності, засвоєння ролі студента, входження в нове, «доросле» життя, дозволяє говорити про психічні особливості студентського віку.

Студентський вік являє собою особливий період життя людини. Заслуга самої постановки проблеми студентства як особливої соціально-психологічної та вікової категорії належить психологічній школі Б. Г. Ананьєва.

Студентський вік, згідно з твердженням Б. Г. Ананьєва, є сензитивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини. Вища освіта чинить величезний вплив на психіку людини, розвиток її особистості. За час навчання у ВНЗ, за наявності сприятливих умов, у студентів відбувається розвиток всіх рівнів психіки. Вони визначають спрямованість розуму людини, тобто формують устрій мислення, який характеризує професійну спрямованість особистості. Для успішного навчання у ВНЗ необхідний досить високий рівень загального інтелектуального розвитку, зокрема

сприйняття, пам'яті, мислення, уваги, рівня володіння певним колом логічних операцій[2].

При масовому переході на багаторівневу структуру підготовки у ВНЗ фахівцями вузівської освіти зазначається, що для досягнення високого рівня науково-практичної підготовки студентів необхідно вирішити дві головні проблеми: забезпечити можливість отримання студентами глибоких фундаментальних знань і змінити підходи до організації навчальної діяльності з метою підвищення якості навчання, розвинути творчі здібності студентів, їхнє прагнення до безперервного здобуття нових знань, а також врахувати інтереси студентів щодо самовизначення й самореалізації [5].

Організація і вдосконалення системи безперервної освіти студентської молоді неможливі без цілісного розуміння психічної та пізнавальної діяльності студента і глибокого вивчення психофізіологічних детермінант розвитку психіки на всіх щаблях навчання (Б. Г. Ананьєв, 1977; В. В. Давидов, 1978; Б. Б. Косов, 1991; В. П. Озеров, 1993). Найважливішим принципом при цьому є принцип комплексного підходу до вивчення здібностей студентів. При організації і вдосконаленні системи безперервної освіти необхідно спиратися не тільки на знання закономірностей психічного розвитку, але й на знання індивідуальних особливостей студентів і, у зв'язку з цим, планомірно спрямовувати процес інтелектуального розвитку.

1.2. Соціально-психологічні особливості студентського віку

У вітчизняній психології проблема дорослості вперше була порушена в 1928 році М. М. Рибниковим, який назвав новий розділ вікової психології, що вивчає зрілу особистість, «акмеологія». Психологів протягом досить тривалого часу цікавила проблема психічного розвитку дитини, і людина стала «жертвою дитинства». Психологія зрілих віків, до яких належить і студентський вік як перехідний від юності до зрілості, стала відносно недавно предметом психологічної науки. Тут юнацький вік розглядався в контексті завершення, згортання процесів психічного розвитку і характеризувався як найбільш відповідальний і критичний вік. Л. С. Виготський, не розглядавши спеціально психологію юнацького віку, вперше не включив його до дитячого віку, чітко розмежувавши дитинство від дорослості. «Вік від 18 до 25 років становить швидше початкову ланку в ланцюзі дорослих віків, ніж заключну ланку в дитячому розвитку ...» [14]. Отже, на відміну від усіх попередніх концепцій, де юність традиційно залишалася в межах дитячих віків, вона вперше була названа Л. С. Виготським «початком зрілого життя». Надалі цю традицію було продовжено вітчизняними вченими.

Студентство в якості окремої вікової та соціально-психологічної категорії виділено в науці відносно недавно, 1960-х роках, лєнінградською психологічною школою під керівництвом Б. Г. Ананьєва при дослідженні психофізіологічних функцій дорослих людей. Як вікова категорія студентство співвідноситься з етапами розвитку дорослої людини, являючи собою «перехідну фазу від дозрівання до зрілості», і визначається як пізня юність / рання дорослість (18–25 років). Виділення студентства всередині епохи зрілості / дорослості ґрунтується на соціально-психологічному підході.

Розглядаючи студентство як «особливу соціальну категорію, специфічну спільноту людей, організовано об'єднаних інститутом вищої освіти», І. О. Зимня виділяє основні характеристики студентського віку, що відрізняють його від інших груп населення високим освітнім рівнем, високою пізнавальною мотивацією, найвищою соціальною активністю і досить гармонійним поєднанням інтелектуальної і соціальної зрілості [21]. У плані загальнопсихічного розвитку студентство є періодом інтенсивної соціалізації людини, розвитку вищих психічних функцій, становлення всієї інтелектуальної системи і особистості в цілому. Якщо розглядати студентство, враховуючи лише біологічний вік, то його слід віднести до періоду юності як перехідного етапу розвитку людини між дитинством і дорослістю. Тому в зарубіжній психології цей період пов'язують із процесом дорослішання.

Період юності розглядався здавна як період підготовки людини до дорослого життя, хоча в різні історичні епохи йому надавався різний соціальний статус. Проблема юності хвилювала філософів і вчених здавна, хоча вікові межі цього періоду були нечіткі, а уявлення про психологічні, внутрішні критерії юнацького віку були наївні і не завжди послідовні. У плані наукового вивчення юність, за висловом П. П. Блонського, стала відносно пізнім досягненням людства [6].

Юність однозначно оцінювалася як етап завершення фізичного, статевого дозрівання і досягнення соціальної зрілості та пов'язувалася з дорослішанням, хоча уявлення про цей період розвивалися з часом, і в різних історичних спільнотах воно було позначене різними віковими межами. Самі уявлення про юність розвивалися історично. І. С. Кон зазначав, що «вікові категорії в багатьох, якщо не у всіх мовах спочатку позначали не стільки хронологічний, скільки соціальний статус, суспільне становище» [25]. Зв'язок вікових категорій із соціальним статусом зберігається і зараз, коли передбачуваний рівень розвитку індивіда певного хронологічного віку визначає його суспільне становище, характер діяльності, соціальні ролі. Вік відчуває на собі вплив соціальної системи; з іншого боку, сам індивід у процесі соціалізації засвоює, набуває нових соціальних ролей і позбавляється старих. К. А. Абульханова-Славська, вказуючи на соціальну обумовленість зрілих віків, вважає, що періодизація життєвого шляху особистості, починаючи з юності, вже не збігається з віковою – і стає

особистісною [1]. Психологічний зміст юності пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення і вступу до дорослого життя. У ранній юності формуються пізнавальні і професійні інтереси, потреба в праці, здатність будувати життєві плани, громадська активність, стверджується самостійність особистості, вибір життєвого шляху. У молодості людина стверджує себе в обраній справі, набуває професійної майстерності, і саме в молодості завершується професійна підготовка, а, отже, і студентська пора. О. В. Толстих підкреслює, що в молодості людина максимально працездатна, витримує найбільші фізичні та психічні навантаження, найбільш здатна до освоєння складних способів інтелектуальної діяльності [42]. Найлегше здобуваються всі необхідні в обраній професії знання, уміння і навички, розвиваються необхідні спеціальні особистісні й функціональні якості (організаторські здібності, ініціативність, мужність, винахідливість, необхідні в ряді професій, чіткість і акуратність, швидкість реакцій тощо).

Студент як людина певного віку і як особистість може характеризуватися у трьох аспектах:

1) у психологічному, який являє собою єдність психологічних процесів, станів і властивостей особистості. Головне в психологічному плані – психічні властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), від яких залежить перебіг психічних процесів, виникнення психічних станів, прояв психічних утворень;

2) у соціальному, у якому втілюються суспільні відносини, якості, породжувані приналежністю студента до певної соціальної групи, національності;

3) у біологічному, який включає тип вищої нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлекси, інстинкти, фізичну силу, статуру тощо. Цей аспект переважно зумовлений спадковістю і вродженими задатками, але, у відомих межах, змінюється під впливом умов життя.

Вивчення цих аспектів розкриває якості й можливості студента, його вікові й особистісні особливості. Якщо підійти до студента як до людини певного віку, то для нього будуть характерні найменші показники латентного періоду реакцій на прості, комбіновані і словесні сигнали, оптимум абсолютної та різницевої чутливості аналізаторів, найбільша пластичність в утворенні складних психомоторних та інших навичок. Порівняно з іншими віками, в юнацькому віці відзначається найвища швидкість оперативної пам'яті і переключення уваги, вирішення вербально-логічних задач. Отже, студентський вік характеризується досягненням найвищих, «пікових» результатів, що базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку.

Якщо ж вивчити студента як особистість, то вік 18–20 років – це період найбільш активного розвитку моральних і естетичних почуттів,

становлення і стабілізації характеру і, що особливо важливо, освоєння повного комплексу соціальних ролей дорослої людини: суспільних, професійно-трудова та інших. Із цим періодом пов'язаний початок «економічної активності», під якою демографи розуміють включення людини в самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії та створення власної сім'ї. Перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, а також інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією, – з іншого, виділяють цей вік у якості центрального періоду становлення характеру й інтелекту.

Аналіз типів акцентуацій характеру, що виділяються К. Леонардом, дозволить кураторам не тільки зрозуміти характерологічні особливості студентів, але й налагодити з ними ефективну взаємодію.

Сенситивний тип. Йому властива підвищена чутливість до всього: до того, що радує, і до того, що засмучує або лякає. Ці люди не люблять великих компаній, занадто азартних, рухливих і бешкетних ігор. Вони зазвичай сором'язливі і боязкі при сторонніх людях і тому часто здаються замкнутими. Відкритими і товариськими вони бувають тільки з тими, хто їм добре знайомий, віддають перевагу спілкуванню з малюками та дорослими, а не з однолітками. Вони відрізняються слухняністю і виявляють велику прихильність до батьків. У юнацькому віці в таких підлітків можуть виникати труднощі адаптації до кола однолітків, а також «комплекс неповноцінності».

Психастенічний тип. Ці юнаки і дівчата характеризуються раннім інтелектуальним розвитком, схильністю до роздумів, до самоаналізу та оцінок поведінки інших людей. Такі юнаки і дівчата, однак, нерідко бувають більше сильні на словах, ніж у справі. Самовпевненість у них поєднується з нерішучістю, а безапеляційність суджень зі скороспішністю дій, що чиняться саме в ті моменти, коли потрібні обережність і обачність.

Лабільний тип. Цей тип украй мінливий у настрої, причому він найчастіше непередбачуваний. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть бути зовсім незначними, наприклад, кимсь випадково зронене образливе слово, чийсь непривітний погляд. Усі вони «здатні поринути в зневіру і похмурий настрій за відсутності будь-яких серйозних неприємностей і невдач». Від миттєвого настрою цих юнаків і дівчат залежить багато чого в їхній психології і поведінці. Відповідно до цього настрою, сьогодення і майбутнє для них може розцвічуватися то веселковими, то похмурими, темними барвами.

Астеноневротичний тип характеризується підвищеною підозрілістю і примхливістю, стомлюваністю і дратівливістю. Особливо часто стомлюваність виявляється при виконанні тяжкої розумової праці.

Нестійкий тип. Його іноді неправильно характеризують як слабівільний, який пливе за течією. Юнаки і дівчата цього типу виявляють

підвищену схильність і потяг до розваг, причому без розбору, а також до неробства і ледарства. У них відсутні будь-які серйозні, у тому числі професійні, інтереси, вони майже зовсім не думають про своє майбутнє.

Істероїдний тип. Головна риса цього типу – егоцентризм, а також спрага постійної уваги до своєї особи. У юнаків і дівчат цього типу виражена схильність до театральності, позерства, малювання. Такі діти важко переносять, коли в їхній присутності хтось хвалить їхнього товариша, коли іншим приділяють більшу увагу, ніж їм самим. Бажання привертати до себе погляди, слухати слова захоплення і схвалення стає для них насущною потребою. Для таких юнаків і дівчат характерні претензії на виняткове становище серед однолітків, і, щоб чинити вплив на оточуючих, привертати до себе їхню увагу, вони часто виступають у групах у ролі призвідників і заводіїв.

Гіпертимний тип. Юнаки і дівчата цього типу відрізняються рухливістю, товариськістю, схильністю до бешкетництва. Навколо них завжди відбувається багато подій, вони створюють багато шуму, люблять неспокійні компанії однолітків. При добрих загальних здібностях вони виявляють непосидючість, недостатню дисциплінованість, вчать нерівно. Настрій у них завжди гарний, піднесений. З дорослими, батьками та педагогами у них нерідко виникають конфлікти. Такі юнаки і дівчата мають багато різноманітних захоплень, але ці захоплення, зазвичай, поверхові і швидко минають.

Шизоїдний тип. Його найбільш істотною рисою є замкнутість. Ці юнаки і дівчата не дуже тягнуться до однолітків, прагнуть бути одні, знаходитися в компанії дорослих. Духовна самотність навіть не обтяжує шизоїдного підлітка, який живе у своєму світі, своїми незвичайними для дітей цього віку інтересами. Такі юнаки і дівчата нерідко демонструють зовнішню байдужність до інших людей, відсутність до них інтересу. Вони погано розуміють стани інших людей, їхні переживання, не вміють співчувати. Їхній внутрішній світ найчастіше наповнений різними фантазіями, особливими захопленнями. У зовнішньому прояві своїх почуттів вони досить стримані.

Конформний тип. Цей тип демонструє бездумне, некритичне, а часто кон'юнктурне підпорядкування будь-яким авторитетам, більшості в групі. Такі юнаки та дівчата зазвичай схильні до моралізування і консерватизму, а їхнє головне життєве кредо – «бути як усі». Це тип пристосуванця, який заради своїх власних інтересів готовий зрадити товариша, залишити його у тяжку хвилину, але, що б він не зробив, він завжди знайде «моральне» виправдання своєму вчинку, причому нерідко не одне.

Циклоїдний тип. Він характеризується підвищеною дратівливістю і схильністю до апатії. Юнаки та дівчата цього типу прагнуть бути вдома одні, замість того щоб побути десь зі своїми однолітками! Вони тяжко переживають навіть незначні неприємності, на зауваження реагують у край

роздратовано. Настрій у них періодично змінюється від піднесеного до пригніченого (звідси – назва цього типу) – з періодами приблизно в два-три тижні.

Епілептичний тип. Ці люди часто плачуть, дратують оточуючих, особливо у ранньому дитинстві. Такі діти, пише О. Є. Личко, люблять мучити тварин ... бити і дражнити молодших та слабких, знущатися над безпорадними і нездатними дати відсіч. У дитячій компанії вони претендують не просто на лідерство, а на роль «володаря». Їхні типові риси – жорстокість, себелюбство і владність. У групі дітей, якими вони керують, такі підлітки встановлюють свої жорсткі, майже терористичні порядки, причому їхня особиста влада в таких групах тримається переважно на добровільній покірності інших дітей або на страху. В умовах жорсткого дисциплінарного режиму вони почуваються нерідко на висоті, уміють догодити начальству, домогтися певних переваг, заволодіти ... постами, владою, встановити диктат над іншими [32].

Студентський вік характерний і тим, що в цей період досягаються оптимуми розвитку інтелектуальної і фізичної сили. Але часто «виявляються «ножиці» між цими можливостями і їхньою дійсною реалізацією. Безперервно зростаючі творчі можливості, розвиток інтелектуальних і фізичних сил, які супроводжуються і розквітом зовнішньої привабливості, приховують у собі й ілюзії, що це зростання сили триватиме «вічно», що все краще життя ще попереду, що всього задуманого можна легко досягти».

Час навчання у ВНЗ збігається з другим періодом юності або першим періодом зрілості, який відрізняється складністю становлення особистісних рис (праці Б. Г. Ананьєва, І. С. Кона, В. Т. Лісовського та ін.). Характерною рисою морального розвитку в цьому віці є посилення свідомих мотивів поведінки. Помітно зміцнюються ті якості, яких не вистачало повною мірою в старших класах, – цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою. Зростає інтерес до моральних проблем (цілей, способу життя, обов'язку, кохання, вірності та ін.). Разом з тим, фахівці у сфері вікової психології й фізіології відзначають, що здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки в 17–19 років розвинута не повною мірою. Нерідкі невмотивований ризик, невміння передбачити наслідки своїх вчинків, в основі яких можуть бути не завжди гідні мотиви. Наприклад, В. Т. Лісовський відзначає, що 19–20 років – це вік безкорисливих жертв і повної самовіддачі, але й нерідких негативних проявів [31].

Юність – пора самоаналізу і самооцінок. Самооцінка здійснюється шляхом порівняння ідеального власного «Я» з реальним. Але ідеальне «Я» ще не вивірено і може бути випадковим, а реальне «Я» ще всебічно не оцінено самою особистістю. Це об'єктивне протиріччя в розвитку особистості молодої людини може викликати у неї внутрішню невпевненість у собі і супроводжується іноді зовнішньою агресивністю, розбещеністю або відчуттям незрозумілості.

1.3. Психологічні новоутворення студентського віку

Для цього віку характерне завершення процесу зростання, що приводить, врешті-решт, до розквіту організму, – це створює підстави не тільки для особливого становища молоді людини у навчанні, але й для здобуття інших можливостей, ролей і амбіцій. З погляду вікової психології, в студентському віці змінюються риси внутрішнього світу і самосвідомості, еволюціонують і перебудовуються психічні процеси та властивості особистості, змінюється емоційно-вольовий устрій життя.

Юність – період життя після отрочтва до дорослості (вікові межі умовні – від 15–16 до 21–25 років). Це період, коли людина може пройти шлях від невпевненого, непослідовного отрока, який претендує на дорослість, до дійсного подорослішання.

У юності у молоді людини виникає проблема вибору життєвих цінностей. Юність прагне сформуванню внутрішню позицію щодо себе («Хто Я?», «Яким Я маю бути?»), щодо інших людей, а також щодо моральних цінностей. Саме в юності молода людина свідомо обирає своє місце серед категорій добра і зла. «Честь», «гідність», «право», «обов'язок» та інші категорії, що характеризують особистість, гостро хвилюють людину в юності. У юності молода людина розширює діапазон добра і зла до граничних меж і випробовує свій розум та свою душу в діапазоні від прекрасного, піднесеного, доброго – до жахливого, злого. Юність прагне відчувати себе в спокусах і схибженні, в боротьбі і перемозі, падінні й відродженні – у всьому тому розмаїтті духовного життя, яке властиве стану розуму і серця людини. Знаменно для самих юнака і юнки, а також для всього людства, якщо молода людина обрала для себе шлях духовного зростання й успіху, а не спокусилася пороком і протистоянням суспільним чеснотам.

Як би дивно не була спрямована юність на пошук свого місця у світі, наскільки б не була вона інтелектуально готова до осмислення всього суцього, багато чого вона не знає, ще немає досвіду реального практичного і духовного життя серед близьких людей («Якби молодість знала ...»). Крім того, саме в юності по-справжньому пробуджується дарований природою потяг до іншої статі. Цей потяг може затьмарювати, незважаючи на розуміння, знання, переконання і вже сформовані ціннісні орієнтації молоді людини. Юність – період життя, коли над іншими почуттями може домінувати всепоглинаюча пристрасть до іншої людини.

Почавши в отрочтві творення своєї особистості, а також свідоме вибудовування способів спілкування, молода людина продовжує цей шлях вдосконалення значущих для себе якостей і в юності. Однак у одних – це духовне зростання через ідентифікацію з ідеалом, а в інших – вибір для наслідування антигероя і пов'язані з цим наслідки розвитку особистості.

У цей період життя людина вирішує, в якій послідовності вона прикладе свої здібності для реалізації себе в праці і в самому житті.

Юність – надзвичайно значущий період у житті людини. Вступивши в юність підлітком, молода людина завершує цей період істинною дорослістю, коли вона дійсно сама визначає для себе долю: шлях свого духовного розвитку і земного існування. Вона планує своє місце серед людей, свою діяльність, свій спосіб життя. У той же час, віковий період юності може нічого не дати людині в плані розвитку – здатності до рефлексії й духовності. Проживши цей період, підросла людина може залишитися у психологічному статусі підлітка.

Юність – період життя людини, розміщений онтогенетично між отроцтвом і дорослістю, це рання молодість. Саме в юності відбувається становлення людини як особистості, коли молода людина, пройшовши складний шлях онтогенетичної ідентифікації – уподібнення іншим людям, – привласнює від них соціально значущі властивості особистості, здатність до співпереживання, до активного морального ставлення до людей, до самого себе і до природи; здатність до засвоєння конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві та ін.

У юності набуває нового розвитку механізм ідентифікації відособлення. Також для цього віку характерні свої новоутворення.

Вікові новоутворення – це якісні зрушення в розвитку особистості на окремих вікових етапах. У них проявляються особливості психічних процесів, станів, властивостей особистості, що характеризують її перехід на більш високий щабель організації й функціонування. Новоутворення юнацького віку охоплюють пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову сфери психіки. Вони виявляються і в структурі особистості: в інтересах, потребах, схильностях, у характері.

Центральними психічними процесами юнацького віку є розвиток свідомості і самосвідомості. Завдяки розвитку свідомості у старшокласників формується цілеспрямоване регулювання їхнього ставлення до навколишнього середовища і до своєї діяльності, провідною ж діяльністю періоду ранньої юності є навчально-професійна. До новоутворень юності I. Кон відносить розвиток самостійного логічного мислення, образної пам'яті, індивідуального стилю розумової діяльності, інтерес до наукового пошуку.

Найважливішим новоутворенням цього періоду є розвиток самоосвіти, тобто самопізнання, а сутність його – установка відносно самого себе. Вона включає пізнавальний елемент (відкриття свого «Я»), понятійний елемент (уявлення про свою індивідуальність, якості і сутності) й оціночно-вольовий елемент (самооцінка, самоповага). Розвиток рефлексії, тобто самопізнання у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями й думками обумовлює критичну переоцінку раніше сформованих цінностей і сенсу життя, можливу їхню зміну і подальший розвиток.

Сенс життя – це найважливіше новоутворення ранньої юності. І. Кон відзначає, що саме в цей період життя проблема сенсу життя стає глобально всеохоплюючою з урахуванням ближньої і дальньої перспективи.

Також важливим новоутворенням юності є поява життєвих планів, а в цьому виявляється установка на свідому побудову власного життя як прояв початку пошуку її сенсу.

У юності людина прагне до самовизначення як особистість і як людина, включена в суспільне виробництво, в трудову діяльність. Пошук професії – найважливіша проблема юності. Знаменно, що в юності певна частина молоді починає тяжіти до лідерства як майбутньої діяльності. Ця категорія людей прагне навчитися впливати на інших – і для цього вивчає соціальні процеси, свідомо рефлексуючи над ними.

Юність, набуваючи потенціалу особистості, що входить у пору другого народження, починає відчувати звільнення від безпосередньої залежності тісного кола значущих осіб (рідних і близьких людей). Ця незалежність приносить найдужчі переживання, захльостує емоційно – і створює величезну кількість проблем. Для того щоб дійти до розуміння відносності будь-якої незалежності, для того щоб цінувати родинні зв'язки та авторитет досвіду старшого покоління, юності належить пройти духовний шлях біблійного блудного сина через важкі, нестерпно тяжкі переживання відчуження від кола значущих людей, через глибинні рефлексивні страждання і пошук справжніх цінностей до повернення в новій іпостасі – тепер уже як дорослого, здатного проідентифікувати себе зі значущими близькими і тепер вже остаточно прийняти їх як таких. Саме дорослий, соціально зріла людина, несе в собі постійність світогляду, ціннісних орієнтацій, органічно поєднуючи у собі не тільки «незалежність», але й розуміння необхідності залежності, адже особистість несе в собі буття суспільних відносин.

Розвиток особистості студента під час навчання у ВНЗ на різних курсах має свою специфіку.

Перший курс вирішує завдання залучення нещодавнього абітурієнта до студентських форм колективного життя. Поведінка студентів відрізняється високим ступенем конформізму; у першокурсників відсутній диференційований підхід до своїх ролей.

Другий курс – період найбільш напруженої навчальної діяльності студентів. У життя другокурсників інтенсивно включені всі форми навчання і виховання. Студенти отримують загальну підготовку, формуються їхні широкі культурні запити і потреби. Процес адаптації до цього середовища переважно завершений.

Третій курс – початок спеціалізації, зміцнення інтересу до наукової роботи як віддзеркалення подальшого розвитку і поглиблення професійних інтересів студентів. Нагальна необхідність у спеціалізації найчастіше призводить до звуження сфери різнобічних інтересів особистості.

Відтепер форми становлення особистості у ВНЗ в основних рисах визначаються чинником спеціалізації.

Четвертий курс – перше реальне знайомство зі спеціальністю в період проходження навчальної практики. Для поведінки студентів характерний інтенсивний пошук більш раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки, відбувається переоцінка студентами багатьох цінностей життя і культури.

П'ятий курс – перспектива швидкого закінчення ВНЗ формує чіткі практичні установки на майбутній рід діяльності. З'являються нові цінності, що стають все більш актуальними, пов'язані з матеріальним і сімейним становищем, місцем роботи тощо. Студенти поступово відходять від колективних форм життя ВНЗ.

Пошуки друга життя відіграють на III-IV курсах неабияку роль, чинячи вплив і на успішність, і на громадську діяльність студентів. Інтерес до протилежної статі посідає значне місце в думках і поведінці студентів. Але було б помилкою вбачати в цьому негативне явище. Інтимні стосунки нерідко сприяють збільшенню бажання краще вчитися, робочому настрою, творчій активності. Дані соціологів свідчать, що, зазвичай, після певного «затишшя» сімейні пари не залишаються осторонь від громадської роботи і не випадають з колективу. Вступ до шлюбу більшості студентів до кінця навчання не веде до розпаду студентських колективів, хоча число безпосередніх міжособистісних і міжгрупових контактів серед його членів дещо зменшується.

У цілому ж, розвиток особистості студента як майбутнього фахівця з вищою освітою відбувається в кількох напрямках:

- зміцнюється професійна спрямованість, розвиваються необхідні здібності;
- удосконалюються, «професіоналізуються» психічні процеси, стани, досвід;
- підвищується відповідальність за успіх професійної діяльності, рельєфніше проявляється індивідуальність студента;
- зростають амбіції особистості студента у сфері своєї майбутньої професії;
- на основі інтенсивного передавання соціального і професійного досвіду, а також формування необхідних якостей зростають загальна зрілість та сталість особистості студента;
- підвищується питома вага самовиховання студента у формуванні якостей, досвіду, необхідних йому як майбутньому спеціалісту;
- міцніють професійна самостійність і готовність до майбутньої практичної роботи.

Психологічний розвиток особистості студента – діалектичний процес виникнення і вирішення протиріч, переходу зовнішнього у внутрішнє,

саморуку, активної роботи над собою. Б. Г. Ананьєв представляв розвиток особистості як зростаючу за масштабами і рівнем інтеграцію утворення підструктур і їхній синтез, що ускладнюється. З іншого боку, відбувається паралельний процес зростаючої диференціації психічних функцій (розвиток, ускладнення, «розгалуження» психічних процесів, станів, властивостей) [2].

Таким чином, вивчення психологічних особливостей студентського віку стає дуже важливим і необхідним явищем у сучасній психології вищої школи.

2. НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА МОТИВАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТА

2.1. Мотивація діяльності студентів

Дослідження навчально-професійної мотивації студентів є завданням, що має велике значення для підвищення ефективності вузівської освіти. Мотиваційно-потребові компоненти навчальної та навчально-професійної діяльності розглядалися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими (Л. І. Божович, Р. С. Вайсман, О. М. Леонтьєв, Г. І. Щукіна, Н. В. Нестерова, Г. А. Мухіна, В. Апелът, В. Я. Кікоть, В. А. Якунін, І. П. Ільїн, П. М. Якобсон та ін.). У більшості праць дослідники зосереджували свою увагу на впливі, який чинять педагог і зміст навчальних матеріалів на формування мотивації тих, хто навчається, до навчальної діяльності. Найбільш вивченою нині є навчальна мотивація школярів. Менше уваги приділяється вивченню навчально-професійної мотивації студентів ВНЗ.

У вітчизняній психолого-педагогічній науці дослідження проблеми мотивації згруповані навколо загального методологічного діяльнісного підходу. Слідом за О. М. Леонтьєвим, сучасна вітчизняна психологія пов'язує термін «діяльність» з терміном «мотив», який являє собою «... те об'єктивне, що відповідає потребі, спонукає і спрямовує діяльність» [29, с. 381]. Діяльнісний підхід спирається на принцип єдності людської психіки і діяльності та визначає системність у вивченні потребово-мотиваційної сфери людини. У діяльнісному підході мотив є цілісним способом організації активності індивіда, інтегральним побудником і регулятором діяльності, в тому числі і навчально-професійної [36].

Значний обсяг досліджень, які розкривають особливості навчально-професійної мотивації, пов'язаний з мотивацією навчальною. Остання визначається як окремий вид мотивації, включений у навчальну діяльність. Як і будь-який інший вид, навчальна мотивація визначається низкою специфічних для тієї діяльності, в яку вона включається, факторів. Вона

визначається, по-перше, самою освітньою системою, освітнім закладом; по-друге, організацією освітнього процесу; по-третє, особистісними особливостями того, хто навчається; по-четверте, особистісними особливостями педагога, насамперед, пов'язаними з його ставленням до навчальної діяльності і до своєї професії в цілому, по-п'яте, специфікою навчального предмета.

Навчальний мотив як структурний компонент навчальної мотивації, за визначенням Л. І. Божович, являє собою «спонукання, що характеризують особистість того, хто навчається, її основну спрямованість, виховану на протязі попереднього його життя як сім'єю, так і самою школою» [7, с. 22]. А. К. Маркова визначає мотив як «спрямованість на окремі сторони навчальної роботи, пов'язану з внутрішнім ставленням до неї того, хто навчається» [35, с. 56].

Дослідження засвідчили, що при аналізі мотивації навчальної діяльності важливо не тільки виявити домінуючий побудник (мотив), але і врахувати структуру мотиваційної сфери людини. Наприклад, у дослідженні Н. Н. Власової виділяються два плани мотивації – довільний і мимовільний. Довільний план мотивації виявляється тоді, коли мотиви у студента викликаються без сторонньої допомоги. Мимовільна мотивація виникає у випадку навмисного формування мотиву ззовні (наприклад, за допомогою педагогічного впливу) [12].

Протягом останніх десятиліть отримав розвиток підхід до навчальної діяльності як до полімотивованої. Цей підхід відображено у працях А. К. Маркової, яка розглядає становлення мотивації як ускладнення структури мотиваційної сфери та спонук, що входять до неї, а також іноді суперечать відносинам між ними [35]. У зв'язку із цим у психології використовується класифікація навчальних мотивів з погляду їхньої особистісної значущості та функції в системі навчальної мотивації. При цьому виділяються мотиви сенсоутворюючі, які не тільки спонукають діяльність, але й додають їй особистісного сенсу, і мотиви-стимули, які, діючи паралельно з першими, слугують додатковими спонукками. Сенсоутворюючі мотиви, вони ж провідні (Н. Ф. Тализіна) визначають спрямованість всієї мотиваційної системи [41]. Якщо учень задоволений тим, як реалізується в навчальній діяльності його сенсоутворюючий мотив, то він буде прагнути продовжувати її, навіть якщо вона не дозволить реалізуватися мотиву-стимулу.

Одна з найпоширеніших класифікацій мотивів передбачає їхній поділ на зовнішні і внутрішні (К. Замфір, М. В. Овчинников та ін.) Внутрішніми називають мотиви, які безпосередньо пов'язані із самою діяльністю. До зовнішніх відносять інші мотиви, які спонукають індивіда до цієї діяльності. У навчальній та навчально-професійній діяльності діють одночасно і зовнішні, і внутрішні мотиви. Їхнє співвідношення визначає психологічні особливості структури мотивації навчання студентів [5].

У вітчизняній психолого-педагогічній літературі представлені два підходи до розрізнення внутрішньої і зовнішньої мотивації.

Один з них використовує в якості критерію поділу характер зв'язку між навчальним мотивом та іншими компонентами вчення (його метою, процесом). Якщо мотив реалізує пізнавальну потребу, пов'язаний із засвоєними знаннями і виконуваною діяльністю (збігається з кінцевою метою навчання), то він є внутрішнім. Зовнішній мотив реалізує непізнавальну (соціальну за змістом) потребу, він не пов'язаний з отриманням знань (не збігається з метою навчання). У такому випадку внутрішніми є тільки пізнавальні мотиви до опанування нових знань і способів їхнього здобуття (П. Я. Гальперін, Н. Ф. Талізін, Н. В. Елфімова, П. І. Якобсон, М. Г. Ярошевський та ін.).

В основі іншого підходу, поряд із зазначеним раніше критерієм, виділяється ще один: характер особистісного сенсу (утилітарно-прагматичний та / або ціннісний), який надається вченню, його продуктам. Яку роль відіграють засвоєні знання в духовному розвитку особистості, у виробленні власних переконань, світогляду в цілому? Якщо мотив має для особистості утилітарно-прагматичний сенс, тобто реалізує потреби в зовнішньому благополуччі (матеріальному і / або соціальному), то він є зовнішнім. Якщо мотив має для особистості ціннісний сенс, тобто з його допомогою реалізується потреба у внутрішньому благополуччі, в гармонізації внутрішнього світу, в оцінці, коригуванні, формуванні системи особистісних переконань, установок, домагань, самооцінок, то такий мотив є внутрішнім. На цій підставі до внутрішніх мотивів додається ще й мотив самовдосконалення. Прихильники цього підходу – Л. Б. Ітельсон, Г. Є. Залесський, В. Я. Ляудіс, А. К. Маркова, Р. Р. Бібріх, І. І. Вартанова, Д. Б. Ельконін та ін.

Відносно завдань підвищення ефективності освітнього процесу у ВНЗ доцільно говорити не стільки про навчальну, скільки про навчально-професійну мотивацію, оскільки саме готовність студента – майбутнього фахівця до вирішення професійних завдань є метою вищої освіти. На підставі аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що мотивація навчально-професійної діяльності – це співвідношення цілей, яких студент прагне досягти, і внутрішньої активності його особистості. У навчанні мотивація виражається у прийнятті студентом цілей і завдань навчання як особистісно значущих і необхідних. Важливим є той факт, що мотивація характеризується спрямованістю, сталістю і динамікою.

При вивченні навчально-професійної мотивації у вітчизняній науці центральним питанням часто стає питання про структуру мотивації. Поняття «структура мотивації» застосовується, коли йдеться про домінування, ієрархії мотивів, виділення їхніх основних груп і підгруп [9]. Ієрархічна мотиваційна структура визначає спрямованість особистості студента, яка

набуває різного характеру – залежно від того, які саме мотиви за своїм змістом і будовою стають у той чи інший момент домінуючими.

Дослідники навчально-професійної мотивації (А. К. Маркова, Л. І. Божович та ін.) виділяють пізнавальні мотиви, пов'язані зі змістом навчально-професійної діяльності і процесом її здійснення, а також соціальні мотиви, обумовлені різними соціальними відносинами студента з іншими людьми [7]. Серед пізнавальних мотивів, у свою чергу, виділяють широкі пізнавальні мотиви, що визначаються орієнтацією людини на засвоєння нових знань, і навчально-пізнавальні мотиви, які характеризуються орієнтацією на опанування способів здобуття знань, а також мотиви самоосвіти – спрямованість на самостійне удосконалення способів отримання знання. До соціальних мотивів відносять: широкі соціальні мотиви прагнення бути корисним суспільству; вузькі соціальні (позиційні) мотиви бажання посісти певне місце в соціальній ієрархії, заслужити авторитет; мотиви соціального співробітництва – прагнення до усвідомлення, аналізу способів і форм свого співробітництва з оточуючими, до постійного вдосконалення цих форм. На етапі опанування професії мотивація, пов'язана з інтересом до цього фаху, виступає в якості ресурсу і передумови, які необхідні для розвитку професіоналізму. Інакше кажучи, студенту необхідні стійкі професійні мотиви навчальної діяльності і цілком адекватні уявлення про свою майбутню роботу. За наявності цих складових мотивації у студентів останні будуть прагнути до постійного розвитку креативності, націленої на отримання нового знання і формування професійно важливих якостей [9].

Соціологічні та психологічні дослідження, проведені в різних ВНЗ країни, свідчать, що частка студентів, у яких у якості провідних мотивів навчально-пізнавальної діяльності виступають пізнавальний (інтерес до знань) та професійний інтерес (бажання досконало опанувати майбутню спеціальність), – невелика: в різних вибірках вона складає від 8 % до 38 % (залежно від профілю ВНЗ, населеного пункту, спеціальності, статі респондентів тощо). Немає підстав вважати, що частка високомотивованих студентів істотно збільшується з I по V курс: в одних дослідженнях було виявлено певне її зменшення, в інших – збільшення, у третіх – було зафіксовано її незмінність. Ці результати свідчать про те, що пізнавальний і професійний мотиви поки не виступають у якості провідних мотивів самостійної роботи студентів у масовому масштабі [5]. Нерідко реально діючими виявляються інші мотиви, які, на відміну від названих двох, абсолютно не пов'язані зі змістом досліджуваного матеріалу і цілями професіоналізації (міркування престижу, кар'єри, прагнення уникнути негативних наслідків за невиконання завдань тощо). Такі мотиви не можуть виступити основою повноцінної та відповідальної роботи студентів.

Велике значення для успішності вузівської освіти має факт домінування в мотиваційному профілі студента переважно зовнішньої або внутрішньої навчально-професійної мотивації. Наприклад, дослідження А. Г. Бугріменко [9] засвідчило, що навчально-професійна діяльність внутрішньо і зовнішньо мотивованих студентів педагогічного ВНЗ істотно розрізняється. Зазвичай внутрішньо мотивовані студенти більш занурені, включені в навчальний процес. Для них характерна мотивація самовизначуваної діяльності: вони більш активні, свідомі, довірливі в плануванні своєї професійної освіти. Вони приділяють однаково увагу як загальноосвітнім, так і вузькопрофесійним предметам. Студенти з переважанням зовнішньої мотивації меншою мірою довірливі в організації навчального процесу, менше занурені в навчальну діяльність, оскільки ними рухають не стільки пізнавальні або професійні мотиви, скільки зовнішні – відносно процесу й результату навчальної діяльності фактори.

Навчально-професійна мотивація студентів значною мірою визначається також і соціально-психологічними факторами їхнього професійного становлення, – перш за все, особливостями взаємовідносин суб'єктів освітнього процесу (студентів, викладачів, представників адміністрації).

2.2. Міжособистісні відносини як детермінанта навчально-професійної мотивації студентів

Особливості мотивації навчання, пов'язані зі специфікою системи міжособистісних відносин тих, хто навчається, рідко стають предметом психологічних досліджень. Водночас, як свідчать результати аналізу наукової літератури, соціально-психологічні особливості навчально-професійної діяльності студента можуть бути важливою детермінантою її мотивації.

Для того щоб вивчити закономірності впливу соціально-психологічних факторів на навчально-професійну мотивацію, необхідно звернутися, перш за все, до результатів досліджень міжособистісних відносин студентів.

Соціально-психологічні особливості життєдіяльності студентських груп, а також взаємини студентів з викладачами розглядалися у багатьох дослідженнях (Я. Л. Коломинський, М. Ю. Кондратьєв, Ю. М. Кондратьєв, О. Б. Крушельницька, К. К. Платонов та ін.). Однак питання про зв'язок взаємовідносин суб'єктів освітнього процесу з навчально-професійною мотивацією студентів не було метою цих робіт.

Наприклад, проблеми особистісної та групової студентської діяльності розглядалися в працях К. К. Платонова [39]. К. К. Платонов піддав спеціальному аналізу термін «сумісність» (відмінний від терміна «згуртованість»), який визначив як здатність групи стати самоврядним суб'єктом. Процес узагальнення різних характеристик людини членами студентської групи він розділив на низку стадій – стихійно-буденну, цілеспрямовану

й організаційну, і на цій підставі запропонував оригінальний метод узагальнення незалежних характеристик, який увійшов у практику вітчизняної психології.

Нині соціальні психологи виявляють неабиякий інтерес до дослідження студентських груп у системі вищої професійної освіти. При цьому автори розглядають групу студентів як сукупний суб'єкт діяльності та спілкування. Наприклад, К. М. Гайдар вважає, що цей феномен пов'язаний з розвитком перцептивних здібностей студентів, і вже на другому році навчання студентська група стає повноцінним суб'єктом взаємин.

У дослідженнях О. В. Андріанової, Я. Л. Коломинського, Ю. М. Кондратьєва, особлива увага приділяється динаміці взаємин і взаємодій у спільнотах студентів на різних етапах їхнього навчання у ВНЗ [24]. Автори відзначають високу референтність для членів студентської групи як міжособистісних відносин, так і групи в цілому.

Ю. М. Кондратьєв [26] у своєму дисертаційному дослідженні аналізує особливості відносин зі «значущим іншим» у студентських групах за логікою того, як сприймає нижчестоячий під внутрішньогруповою ієрархією студент вищого однокурсника і, навпаки, – як вищестоячий студент сприймає нижчестоячого члена групи. Ефективне функціонування студентської групи залежить від психологічного самопочуття її членів, тобто, перш за все, від розвиненості і благополуччя системи неформальних внутрішньогрупових взаємозв'язків. Згідно з дослідницьким підходом, який отримав розвиток у річищі наукової школи А. В. Петровського, характеристика внутрішньогрупових взаємовідносин може бути представлена за допомогою трьох векторів: міжособистісної атракції, референтності і відносин у системі неформальної влади [38]. Той факт, що студентська група в процесі вузівської освіти послідовно проходить різні ступені в розвитку внутрішньогрупових міжособистісних відносин, безпосередньо або опосередковано відзначається в цілому ряді досліджень.

Наприклад, М. І. Дьяченко, Л. А. Кандибович і С. Л. Кандибович [18] відзначають, що студентська група, в залежності від курсу навчання, проходить наступні стадії свого розвитку :

- *стадія 1* (першокурсники та частина другокурсників) – переважання адаптаційних процесів; активне пристосування до умов вузівського навчання, входження до нової соціальної спільноти; першокурсники навчаються «бути справжніми студентами», тобто засвоюють норми вузівського життя;

- *стадія 2* (третьокурсники і частина другокурсників) – у групі вже склалися громадська думка та дружні взаємини, і вона готова до самостійних спільних дій;

- *стадія 3* (четвертокурсники і п'ятикурсники) – кожен студент здатний бути виразником групових вимог.

Нескладно помітити, що вищеописані стадії соціально-психологічного розвитку студентської групи багато в чому збігаються за своїми характеристиками з фазами входження індивіда у відносно стабільну соціальну спільноту (адаптація, індивідуалізація, інтеграція), відповідно до концепції А. В. Петровського.

Ще одна характеристика динаміки розвитку студентської групи знайдена А. К. Марковою, яка продемонструвала зміну особистісної спрямованості студентів при переході від I до V курсу: студенти I–II курсів переважно орієнтовані на спілкування, а студенти IV–V курсів – на опанування професії: це викликає у них критичне ставлення до викладання і більш високу тривожність з приводу своєї професійної придатності [35].

Н. А. Бакшаєва і А. А. Вербицький відзначають, що в науці «відкритою залишається проблема виявлення психологічних механізмів динамічної взаємодії пізнавальних і професійних мотивів, їхніх взаємних трансформацій у процесі переходу від навчальної діяльності студента до професійної діяльності фахівця до моменту закінчення ВНЗ» [5, с. 45].

Фактори, що визначають соціально-психологічний портрет студента і неабиякою мірою впливають на успішність навчання, можна поділити на дві категорії: ті, з якими студент прийшов у ВНЗ, їх тільки можна брати до уваги, і ті, які з'являються в процесі навчання, ними можна керувати.

До першої категорії, в тому числі, відносяться: рівень підготовки, система цінностей, ставлення до навчання, інформованість про вузівські реалії, уявлення про професійне майбутнє. Ці чинники багато в чому визначаються загальною атмосферою в країні і конкретними «побутовими знаннями» тих, хто був безпосереднім джерелом інформації. Впливати на них можна лише опосередковано, констатуючи і використовуючи їх як відправну точку для впливу на студентів.

Фактори першої категорії працюють переважно на етапі адаптації, коли першокурсники намагаються зрозуміти, «куди я потрапив» і «хто мене оточує». «У чужий монастир зі своїм статутом не ходять», – це студенти чують на кожному кроці, кожен викладач встановлює свої правила і вимагає їхнього дотримання, в групах між хлопцями йде «війна» за право лідерства, пошук «своїх» людей. Студент повинен дуже швидко зорієнтуватися – і з нових позицій опанувати способи і методи навчальної діяльності, зрозуміти систему норм і правил, існуючих на факультеті та в його навчальній групі, розробити свою систему цінностей відносно навчання, майбутньої роботи, викладачів.

Поступово вплив факторів першої групи слабшає, і вирішальну роль починають відігравати фактори другої групи. До них можна віднести: організацію навчального процесу, рівень викладання, тип взаємин викладача і студента тощо.

Саме це, а не вихідний рівень значною мірою визначить професійний та психологічний образ людини, яка через п'ять років залишить стіни ВНЗ. До ВНЗ приходять зовсім різні люди з різними установками і різними «стартовими умовами».

У цьому сенсі дуже цікавим є аналіз студентської молоді у зв'язку з обраною ними професією. Вся сукупність сучасних студентів досить чітко поділяється на три групи [8].

Першу складають студенти, орієнтовані на освіту як на професію. У цій групі найбільше число студентів, для яких інтерес до майбутньої роботи, бажання реалізувати себе в ній – найголовніше. Лише вони відзначили схильність продовжувати свою освіту в аспірантурі. Всі інші фактори для них менш значущі. У цій групі – близько третини студентів.

Другу групу складають студенти, орієнтовані на бізнес. Вона становить близько 26 % від загального числа опитаних. Ставлення до освіти у них зовсім інше: для них освіта виступає в якості інструменту (або можливої стартової сходинки) для того, щоб надалі спробувати відкрити власну справу, зайнятися торгівлею тощо. Вони розуміють, що з часом і ця сфера матиме потребу в освіті, але до своєї професії вони ставляться менш зацікавлено, ніж перша група.

Третю групу складають студенти, яких, з одного боку, можна назвати «визначеними», з іншого, – затисненими різними проблемами особистого, побутового плану. Можна було б сказати, що це група тих, хто «пливе за течією» вони не можуть обрати свого шляху, для них освіта і професія не представляють того інтересу, як для перших груп. Можливо, самовизначення студентів цієї групи відбудеться пізніше, але можна припустити, що до цієї групи потрапили люди, для яких процес самовизначення, вибору шляху, цілеспрямованості не характерний.

Процес вибору професії, навчання у ВНЗ став сьогодні для багатьох студентів прагматичним, цілеспрямованим і відповідним змінам, що відбуваються у суспільстві. Цінність освіти як самостійного соціального феномена, що має соціокультурну, особистісну і статусну привабливість, відступила на другий план. Можливо, що відмінність цінностей освіти минулих і нинішніх років головним чином полягає саме в цьому.

З появою «комерційного» набору до ВНЗ до нього прийшли забезпечені студенти, які не звикли відмовляти собі ні в чому, впевнені у правильності свого професійного вибору (62–77 %), добре обізнані зі специфікою майбутньої професійної діяльності (самооцінка в середньому вище на 10 %, ніж у «бюджетників»). Ці студенти, які надихаються прикладом батьків-підприємців, без страху дивляться в майбутнє – воно має для них чітко промальовану професійну перспективу.

Існують також якісні відмінності, зокрема, результати аналізу статистичних даних свідчать, що у «комерційних» студентів більш яскраво вира-

жене прагнення до досягнення успіху у сфері бізнесу (9–18,5 %), у зв'язку з чим вони вище, ніж «бюджетні» студенти, оцінюють значущість доброї освіти, професійної підготовки (30,5–40 %), вільного володіння іноземними мовами (22–37 %), духовно і культурно багатого життя (36–44 %).

Виявилися відмінності в структурі мотивації отримання вищої освіти у порівнюваних груп студентів: «бюджетні» студенти, в цілому, висловили більш традиційні установки отримати диплом (4–14 %), здобути професію (56–62 %), вести наукові дослідження (5–15 %), пожити студентським життям (8–18 %), тоді як у «комерційних» студентів домінує прагнення досягти матеріального благополуччя (43–53 %), вільно оволодіти іноземними мовами (17–41 %), стати культурною людиною (33–39 %), отримати можливість навчання, роботи за кордоном (20–29 %), освоїти теорію і практику підприємництва (10–16 %), домогтися поваги в колі знайомих (10–13 %), продовжити сімейну традицію (6–9 %).

Контингент «комерційних» студентів у більшості своїй представлений випускниками середніх шкіл, хоча серед них дещо більше осіб, які мають досвід трудової (виробничої) діяльності в галузях народного господарства, ніж серед «бюджетників». Серед їхніх батьків значно більше підприємців, бізнесменів (14–16 %), працівників акціонерних товариств, спільних підприємств (11–17 %), вищих державних службовців. Саме для цієї соціальної групи є посиленою оплата вищої освіти. Добробут у цих сім'ях значно вище. Кожен сьомий «комерційний» студент має власний щомісячний заробіток, а кожен десятий – дохід від самостійного підприємництва.

За кількістю вузівських «відмінників» вони поступаються «бюджетним» студентам.

Слід виділити дещо більше типів сучасних студентів, ніж простий поділ на «бюджетних» та «комерційних», причому ці типи зустрічаються і в тій, і в іншій з описаних груп.

Перший тип умовно можна назвати «підприємцем». Цей студент прагне досягти успіху у сфері бізнесу, отримує вищу освіту для того, щоб освоїти теорію і практику підприємництва, швидко просуватися по службі, займатися керівною, організаційною діяльністю, він упевнений у правильності вибору спеціальності, навчання – відповідно до своїх здібностей. Водночас, він більш критичний до свого навчального закладу, краще знає специфіку професії (можливості професійного зростання, розмір заробітної плати, умови праці, перспективи службової кар'єри), не побоюється безробіття, у нього більш розвинені (за самооцінкою) такі актуальні особистісні якості, як індивідуалізм, професіоналізм, підприємливість, самостійність, здатність змінювати погляди при зміні обставин, швидка адаптація в нових умовах.

Другий тип з тією ж часткою умовності називають «емігрант». Вищу освіту «емігранти» значною мірою одержують для того, щоб вільно оволодіти іноземними мовами, отримати можливість навчання, роботи за кордоном. Вони впевнені в правильності власного вибору спеціальності відповідно до своїх здібностей, а також у можливості ВНЗ дати їм підготовку на необхідному рівні. У них добре розвинені (за самооцінкою) індивідуалізм, життєвий оптимізм; легко адаптуються в нових умовах.

Обом цим типам протистоїть «традиціоналіст». Він цінує хорошу освіту, професійну підготовку, отримує вищу освіту для того, щоб одержати диплом, вести наукові дослідження, менш критичний до ВНЗ, гірше знає реалії подальшої професійної діяльності, більше побоюється безробіття, у нього сильно розвинені професіоналізм і працездатність, менше – підприємливість, здатність ризикувати, змінювати погляди при зміні обставин, адаптуватися в нових умовах, життєвий оптимізм.

Можна виділити три основні типи діяльності та поведінки студентів у сфері навчання і пізнання:

Перший тип особистості відрізняється комплексним підходом до цілей і завдань навчання у ВНЗ. Інтереси студентів зосереджуються на галузі знань більш широкій, ніж передбачено програмою, соціальна активність студентів проявляється у всьому розмаїтті форм життя ВНЗ. Цей тип діяльності зорієнтований на широку спеціалізацію, на різнобічну професійну підготовку.

Другий тип особистості відрізняється чіткою орієнтацією на вузьку спеціалізацію. І тут пізнавальна діяльність студентів виходить за межі навчальної програми. Однак якщо першому типу поведінки властиве подолання меж програми, так би мовити, вшир, то в цьому випадку цей вихід здійснюється углиб. Система духовних запитів студентів звужена рамками «навколопрофесійних інтересів».

Третій тип пізнавальної діяльності студентів передбачає засвоєння знань і набуття навичок лише в межах навчальної програми. Цей тип діяльності найменш творчий, найменш активний, характерний для 26,8 % опитаних студентів. Таким чином, вже в результаті найзагальнішого підходу до аналізу навчально-пізнавальної діяльності студентів виділяються три типологічні групи, кожна з яких має свої моделі поведінки.

Щодо навчання дослідники виділяють п'ять груп.

До *першої* групи відносяться студенти, які прагнуть здобути знання, освоїти методи самостійної роботи, набути професійних вмінь та навичок, шукають способи раціоналізації навчальної діяльності. Навчальна діяльність для них – необхідний шлях до доброго опанування обраної професії. Вони відмінно вчаться з усіх предметів навчального циклу. Інтереси цих студентів розповсюджуються на широке коло знань, навіть більш широке, ніж

передбачено програмою. Вони активні у всіх сферах навчальної діяльності. Студенти цієї групи самостійно й активно шукають аргументи, додаткові обґрунтування, порівнюють, зіставляють, знаходять істину, обмінюються думками з товаришами, перевіряють достовірність своїх знань.

До *другої* групи належать студенти, які прагнуть здобути знання у всіх сферах навчальної діяльності. Для цієї групи характерним є захоплення багатьма видами діяльності, але їм швидко набридає глибоко вникати в суть тих чи інших предметів і навчальних дисциплін. Ось чому вони нерідко обмежуються поверховими знаннями. Основний принцип їхньої діяльності – краще всього потроху. Вони не витрачають багато зусиль на конкретні справи. Зазвичай, добре вчаться, але інколи отримують незадовільні оцінки з предметів, які їх не цікавлять.

До *третьої* групи відносяться студенти, які проявляють інтерес тільки до своєї професії. Здобуття знань і вся їхня діяльність обмежуються вузькопрофесійними рамками.

Для цієї групи студентів характерним є цілеспрямоване, вибіркоче здобуття знань, і лише необхідних (на їхню думку) для майбутньої професійної діяльності. Вони багато читають додаткової літератури, глибоко вивчають спеціальну літературу, ці студенти добре і відмінно вчаться з предметів, пов'язаних зі своєю спеціальністю; водночас, не проявляють належного інтересу до суміжних наук і дисциплін навчального плану.

До *четвертої* групи належать студенти, які непогано вчаться, але до навчальної програми ставляться вибірково, проявляють інтерес тільки до тих предметів, які їм подобаються. Вони несистематично відвідують заняття, часто пропускають лекції, семінарські та практичні заняття, не проявляють інтересу до певних видів навчальної діяльності та дисциплін навчального плану, оскільки їхні професійні інтереси ще не сформовані.

До *п'ятої* групи відносяться ледарі. До ВНЗ вони прийшли за наполяганням батьків або «за компанію» з товаришем, або ж для того, щоб не йти працювати і не потрапити до армії. До навчання ставляться байдуже, постійно пропускають заняття, мають «хвости», їм допомагають товариші, і найчастіше вони дотягують до диплома.

Взявши за відправну точку аналізу практичну діяльність, було обрано 4 групи якостей, які мають найбільш повно, на думку В. Т. Лісовського [31], характеризувати студента, а саме – орієнтацію на:

- 1) навчання, науку, професію;
- 2) суспільно-політичну діяльність (активну життєву позицію);
- 3) культуру (високу духовність);
- 4) колектив (спілкування в колективі).

Розроблена В. Т. Лісовським типологія студентів виглядає наступним чином.

1. *«Гармонійний»*. Обрав свою спеціальність свідомо. Вчиться дуже добре, бере активну участь у науковій та громадській роботі. Розвинений, культурний, товариський, глибоко і серйозно цікавиться літературою та мистецтвом, подіями суспільного життя, займається спортом. Непримиренний до недоліків, чесний і порядний. Користується авторитетом у колективі як хороший і надійний товариш.

2. *«Професіонал»*. Обрав свою спеціальність свідомо. Навчається, зазвичай, добре. У науково-дослідній роботі бере участь рідко, оскільки орієнтований на післявузівську практичну діяльність. Бере участь у громадській роботі, сумлінно виконуючи доручення. У міру можливостей займається спортом, цікавиться літературою і мистецтвом, головне для нього – добре вчитися. Непримиренний до недоліків, чесний і порядний. Користується повагою в колективі.

3. *«Академік»*. Обрав свою спеціальність свідомо. Навчається тільки на «відмінно». Орієнтований на навчання в аспірантурі. Тому багато часу віддає науково-дослідній роботі, часом на шкоду іншим заняттям.

4. *«Громадський»*. Йому властива яскраво виражена схильність до громадської діяльності, яка часто переважає над іншими інтересами і часом негативно позначається на навчальній і науковій активності. Однак упевнений, що фах обрав правильно. Цікавиться літературою і мистецтвом, заводій у сфері дозвілля.

5. *«Любитель мистецтв»*. Навчається, зазвичай, добре, проте в науковій роботі бере участь рідко, оскільки його інтереси спрямовані переважно у сферу літератури і мистецтва. Йому властиві розвинений естетичний смак, широкий світогляд, глибока художня ерудиція.

6. *«Старанний»*. Обрав спеціальність не зовсім свідомо, але навчається сумлінно, докладаючи максимум зусиль. І хоча не має розвинених здібностей, але й навчається зазвичай без заборгованостей. Малокомунікабельний у колективі. Літературою і мистецтвом цікавиться слабо, оскільки багато часу займає навчання, але любить бути в кіно, на естрадних концертах та дискотеках. Фізкультурою займається в межах вузівської програми.

7. *«Середняк»*. Навчається «як вийде», не докладаючи особливих зусиль. І навіть пишається цим. Його принцип: «Отримаю диплом і буду працювати не гірше за інших». Обираючи професію, особливо не замислювався. Однак переконаний, що коли вже вступив, то ВНЗ потрібно закінчити. Намагається вчитися добре, хоча від навчання не відчуває задоволення.

8. *«Розчарований»*. Людина, зазвичай, здібна, але обрана спеціальність виявилася для неї малопривабливою. Переконаний, що коли вже вступив, то ВНЗ потрібно закінчити. Намагається вчитися добре, хоча від навчання не відчуває задоволення. Прагне утвердити себе в різноманітних хобі, мистецтві, спорті.

9. «Ледар». Навчається, зазвичай, слабо, за принципом «найменшої витрати зусиль». Але цілком задоволений собою. Про своє професійне визнання не замислюється всерйоз. У науково-дослідній і громадській роботі участі не бере. У колективі студентської групи до нього ставляться як до «баласту». Іноді норочить схитрувати, скористатися шпаргалкою, пристосуватися. Коло інтересів – переважно у сфері дозвілля.

10. «Творчий». Йому властивий творчий підхід до будь-якої справи – чи то навчання, чи громадська робота, чи сфера дозвілля. Проте ті заняття, де необхідні посидючість, акуратність, виконавська дисципліна, його не захоплюють. Тому, зазвичай, вчиться нерівно, за принципом «мені це цікаво» або «мені це не цікаво». Займаючись науково-дослідною роботою, шукає оригінальне самостійне вирішення проблем, не рахуючись з думкою визнаних авторитетів.

11. «Богемний». Зазвичай, успішно навчається на так званих «престижних факультетах», з висока ставиться до студентів, які навчаються масових професій. Прагне до лідерства в компанії собі подібних, до решти ж студентів ставиться зневажливо. «Про все» начувся, хоча знання його вибірккові, поверхові. У сфері мистецтва цікавиться головним чином «модними» течіями. Завжди має «свою думку», відмінну від думки «маси». Завсідник кафе, модних нічних клубів.

Старшокурники серед викладачів бачать «байдужих», «заздрісних», «обмежених», «панів-баринів», «роботів» тощо, але помічають і тих, хто «викладається в роботі», «насолоджується роботою зі студентами» – це «гурмани», «друзі». На їхню думку, найбільш поширений тип викладача у вищій школі – «викладач-стандарт»: «знає предмет, живе своєю роботою, важкий у спілкуванні, впертий, амбітний, не цікавий ні собі, ні студентам».

Викладач, як, втім, і будь-яка людина, живе в певній системі координат, заданій попередніми знаннями, і часто на зміни, що відбуваються, не реагує. А конкретна ситуація щоразу змінюється, за одними і тими ж зовнішніми проявами приховуються різні причини. Загальновідомо, що найконсервативнішими і найбільш стійкими щодо нового у всі часи були і залишаються люди в педагогічній системі. Це добре: вони зберігають наступність традицій і передають апробовані часом знання та вміння. З іншого боку, це гальмує та затягує процес адаптації молодого покоління до нових умов, особливо в період швидких соціальних змін. Зміни, що відбуваються в суспільстві, нерівномірно відображаються на житті людей, їхній роботі, тому доцільність перебудови і сама можливість перебудовуватися усвідомлюються людьми по-різному. Кожна людина вирішує ці проблеми по-своєму, конкретно для себе. Звідси очевидно, що викладачі – як ніхто інший – потребують інформації про тих, кого навчають.

3. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ

3.1. Види адаптації до студентського життя

Кожна людина протягом свого життя переживає кілька періодів адаптації. Адаптація – це процес, при якому організм пристосовується до умов зовнішнього середовища. Необхідно відзначити, що адаптація не тільки дає змогу особистості пристосуватися до нових умов, але й сформуванню нових способів поведінки для подолання наявних труднощів та подальшої успішної діяльності, які мають індивідуальний характер і складаються в міру накопичення та вдосконалення досвіду. Адаптація компенсує недостатність звичної поведінки в нових умовах, завдяки ній створюються можливості оптимального функціонування особистості в новій ситуації. Якщо ж адаптація не настає, особистість відчуває додаткові труднощі в освоєнні предмета й умов діяльності.

Перший «адаптаційний досвід» людина отримує в групі дитячого садочка, потім – у першому класі школи. Наступний «переломний» момент – це перехід від початкової школи до середньої і, нарешті, настає момент професійного самовизначення.

У контексті цілей навчання у ВНЗ соціальна адаптація першокурсника означає здатність відповідати вимогам і нормам навчального закладу, а також здатність розвиватися в новому для себе середовищі, реалізовувати свої здібності й потреби, не вступаючи із цим середовищем у протиріччя.

Будь-яке навчання, особливо вузівське, є справою не з легких. Однією з найважливіших передумов успішної навчальної діяльності першокурсників є їхня своєчасна адаптація до умов навчання у ВНЗ, розглянута як початковий етап включення їх у професійне співтовариство. Перший курс може стати точкою опертя для студента, а може призвести до різних деформацій у поведінці, спілкуванні та навчанні. Саме на першому курсі формується ставлення молодої людини до навчання, до майбутньої професійної діяльності, продовжується «активний пошук себе». Навіть ті, які відмінно закінчили середню школу, на першому курсі не відразу набувають впевненості у своїх силах. Перша невдача деколи призводить до розчарування, втрати перспективи, відчуження, пасивності. Від успішності адаптації найчастіше залежить подальше професійне життя людини.

Складність адаптації при переході від загальної до професійної освіти полягає не тільки в зміні соціального оточення, але й у необхідності

прийняття рішень, виникненні тривоги з приводу правильності самовизначення, яке для багатьох є тотожним знаходженню сенсу життя.

Перші труднощі для студента пов'язані з новими умовами життя, з первинною соціалізацією у ВНЗ. Адже разом з присвоєнням статусу студента молоді люди стикаються з низкою труднощів: нова система навчання, взаємини з однокурсниками та викладачами, проблеми в соціально-побутовому аспекті, самотійне життя в міських умовах (для іногородніх студентів), недостатнє знання структур і принципів роботи університету та можливостей для самореалізації у творчості, науці, спорті та громадському житті.

При цьому одночасно зростають суперечності і виникають труднощі в становленні самооцінки, самосвідомості та формуванні образу власного «Я».

Ознаками неуспішної адаптації є зниження працездатності, втома, сонливість, головні болі, домінування пригніченого настрою, зростання рівня тривожності, загальмованість або, навпаки, гіперактивність, що супроводжується порушеннями дисципліни, систематичне невиконання домашніх завдань, пропуски занять, відсутність мотивації навчальної діяльності. Від того, як довго за часом відбувається процес адаптації, залежать поточні і майбутні успіхи студентів.

3.2. Адаптація у суспільстві

Одним з важливих етапів, якого не уникнути, навчаючись у ВНЗ, як відомо, є знайомство і спілкування з новим колективом. Процес адаптації студентів у новому для себе колективі залежить від обстановки в групі, від її психологічного клімату, від того, наскільки цікаво, комфортно, безпечно почувається студент під час занять, у ситуаціях взаємодії з товаришами і педагогами.

Навчальний колектив має подвійну структуру: по-перше, він є об'єктом і результатом свідомих та цілеспрямованих впливів педагогів, кураторів, які визначають багато його особливостей, по-друге, навчальний колектив – це явище, яке відносно самотійно розвивається й підпорядковується особливим соціально-психологічним закономірностям.

Особливість студентської групи першого курсу полягає в тому, що це ще не сформований колектив і в ньому ще немає встановлених і закріплених правил і норм поведінки. У цій групі кожен є новою людиною для кожного члена групи. Якщо в школі учня знали упродовж багатьох років і він вже набув певного статусу, часто не об'єктивного щодо до нього, то при вступі до ВНЗ у цієї людини є можливість отримати зовсім новий статус та позицію в колективі.

Кожен член групи бере участь у встановленні правил і норм поведінки, а також у формуванні характеристик певної групи. У всіх членів нового

студентського колективу є можливість проявити себе з різних боків, знайти «своє місце під сонцем», завоювати авторитет та повагу однокурсників. Існує безліч різних критеріїв прояву особистості, – наприклад, одяг, поведінка, вчинки, стиль спілкування, творчі, професійні здібності тощо.

У процесі соціалізації студентів у ВНЗ існує і вплив старших студентів як референтної групи. Студенти певного факультету являють собою групу з певними рисами, які не так виражені в іншій спільноті. Коли першокурсники потрапляють до цієї групи, вони, намагаючись стати повноправними членами, несвідомо запозичують у старших студентів її характерні риси. Вже в перші тижні життя студентів у ВНЗ можна помітити, що у них з'являються раніше не властиві їм звички, манера мислення і навіть слова: «лаби» (лабораторні роботи), «матан» (математичний аналіз) тощо.

У процесі становлення групи студенти намагаються виявити народжувані у них на очах невеличкі підгрупи. Неабияку роль для кожного студента відіграє те, до якої категорії він належить, до якої групи його можна подумки віднести: до бідних, багатих, працюючих, нехлюїв тощо.

На першому організаційному етапі навчальної групи організатором її життя і діяльності є куратор. Він допомагає студентам адаптуватися до нових для них соціальних умов, закласти підвалини сприятливого клімату в групі, який формується поступово протягом усього «спільного життя» студентів у ВНЗ. Із цією метою куратором, психологом і соціальним педагогом проводяться адаптаційні тренінги, спільні виїзди куди-небудь, масові заходи, – наприклад, день першокурсника, КВК, різноманітні концерти тощо.

Зазвичай, така робота, якщо вона проводилася педагогічним колективом у тісній взаємодії і з розумінням важливості цих заходів, приносить помітні результати, і вже до кінця першого півріччя тривожність студентів першого курсу помітно знижується й з'являються перші ознаки здорових, успішних колективів – студентських груп.

1.2. Контакт з викладачами

Крім освоєння в новому колективі, на першокурсника чекає знайомство з новими викладачами, а це процес не з легких. Адже до кожного викладача потрібно знайти свій підхід, зрозуміти його стиль викладання і ставлення до студентів.

У школі кожен учитель викладає свій предмет протягом багатьох років, і за цей період часу у нього складаються свої індивідуальні відносини з кожним учнем, а у сфері вищої освіти переважає установка однакового підходу до всіх студентів.

Контакт викладача зі студентами буває логічний, психологічний і моральний. Логічний контакт – це контакт думки викладача і студентів. Психологічний контакт полягає в зосередженості уваги студентів у сприйнятті й розумінні ними зазначеного матеріалу, а також у внутрішній

розумовій та емоційній активності у відповідь на дії викладача та інформацію, що надходить від нього. Моральний контакт забезпечує співробітництво викладача і студентів. За відсутності цього контакту, наприклад в умовах конфлікту, пізнавальний процес або утруднений, або зовсім неможливий.

3.3. Адаптація до процесу навчання

Перехід вчорашніх школярів від класно-урочної системи навчання до переважно самостійних занять нерідко відбувається досить боляче, а часто і з великими труднощами. Не всі з них у змозі подолати ці труднощі і швидко перебудувати звичні форми навчальної роботи.

Вузівське навчання має низку суттєвих відмінностей у порівнянні зі шкільним. Більш того, деякі шкільні стереотипи навчальної діяльності не підходять для вузівського навчання і, у певних випадках, є для нього перешкодою. У цьому разі проявляється відоме в психології явище інтерференції, коли раніше засвоєні вміння та навички перешкоджають успішному здійсненню подальшої діяльності і вимагають певної перебудови.

Які ж стереотипи пізнавальної діяльності студентів, сформовані в школі, ускладнюють навчання у ВНЗ і потребують істотної перебудови?

1. Ці труднощі проявляються вже у процесі сприйняття й осмислення студентами матеріалу, який вивчається. У школі основна робота з осмислення нових знань відбувалася на уроці під керівництвом вчителя – з використанням різноманітних методів, що полегшують процес навчання. А домашня робота учнів зводилася головним чином до повторення і заучування матеріалу.

Школяреві, який виробив стереотип режиму навчальної діяльності на уроці, доводиться з перших днів долати його у ВНЗ. Це призводить до того, що більшість першокурсників слабо володіють логічними операціями з осмислення досліджуваного матеріалу, і навчальний процес у ВНЗ змушений значною мірою спиратися на репродуктивне мислення першокурсників, що не дає змоги приймати оптимальні рішення в нестандартних ситуаціях та легко адаптуватися в умовах діяльності. Засвоєння знань у них зводиться переважно до читання матеріалу за підручником або конспектом лекції. При цьому студенти намагаються не стільки зрозуміти матеріал, скільки запам'ятати його.

У зв'язку із цим робота з навчання студентів технології навчальної діяльності повинна містити розкриття закономірностей і методичних прийомів сприйняття та осмислення досліджуваного матеріалу.

2. Вплив стереотипів шкільного навчання значною мірою виявляється в організації навчальної роботи з повторення й закріплення матеріалу. Система шкільного навчання побудована таким чином, що пояснення

нового матеріалу і його закріплення поєднуються в єдине ціле самою структурою уроку. У ВНЗ ж синхронність між повідомленням нових знань і їхнім закріпленням більшою мірою відсутня. Крім того, виклад матеріалу під час лекції і його закріплення на практичних або семінарських заняттях часто розділені тривалим проміжком часу. Тому у ВНЗ робота з осмислення і засвоєння теоретичного матеріалу, що викладається під час лекції, повинна синхронізуватися з процесом самостійної позааудиторної роботи і супроводжуватися його глибоким осмисленням і самоконтролем. Від того, наскільки правильно організовується ця робота, залежить глибина і міцність знань студентів.

3. Специфіка вузівського навчання багато в чому обумовлена відсутністю систематичного поточного контролю за якістю засвоєння знань. У середній школі, як відомо, контроль за навчальною роботою та засвоєнням досліджуваного матеріалу здійснюється на кожному уроці.

У ВНЗ ж, де немає щоденної перевірки знань, випускники шкіл отримують в цьому сенсі більшу свободу дій. Відбувається різка зміна, а точніше – руйнування тих стереотипів відносин з викладачами, які упродовж років склалися в середній школі.

Відчуваючи себе достатньо вільними від педагогічного контролю, багато хто з першокурсників підмінює регулярну роботу із засвоєння знань епізодичними, безсистемними заняттями, що призводить до відставання. З'являється спокуса нічого не робити або ж робити все в останній день, не встигаючи. Така система навчальної роботи не забезпечує належної підготовки студентів.

4. Надзвичайно важливе значення для успішного навчання у ВНЗ має правильна організація самостійної роботи студентів з розширення та поглиблення своїх знань.

Навчальні заняття у ВНЗ, в тому числі лекції, мають відносно процесу засвоєння знань лише установчий, орієнтуєчий характер. Лекція відіграє роль чинника, який спрямовує самостійну творчу діяльність студентів, і її не можна розглядати як головне джерело знань. Студентам необхідно самим активно здобувати знання у різний спосіб: працювати з підручником, додатковою літературою, науковими першоджерелами тощо. Однак цих навичок майбутні студенти в школі не отримують. Додаткова література, яка вивчається школярами, складається тільки з невеликої кількості першоджерел. Саме цим можна пояснити невміння більшості випускників самостійно працювати над поглибленням і розширенням своїх знань. Безумовно, було б неправильно вважати, ніби першокурсник зовсім не готовий до вузівського навчання. Однак того, що він знає і що вміє, зазвичай, дуже мало для успішного навчання у ВНЗ. Першокурсника необхідно «вчити вчитися» – це беззаперечна істина.

Професійна адаптація в умовах ВНЗ є процесом формування у студентів інтересу до обраної професії, прагнення досконало опанувати

її. Така адаптація передбачає освоєння повного обсягу знань, набуття умінь і навичок за професією, володіння методикою і логікою науки. Професійне формування студента успішно здійснюється в тому випадку, якщо воно ґрунтується на інтересі, нахилах і здібностях молодшої людини до певної професії.

Ще одна важлива відмінність вузівського навчання полягає в тому, що наприкінці кожного семестру настає момент, якого так боїться переважна більшість студентів, – екзаменаційна сесія.

Перша сесія для студента-першокурсника – це практично завжди шок. На початку вересня вона здається якоюсь далекою і майже несправжньою. Більшість студентів-першокурсників старанно відвідують протягом першого тижня навчальний заклад, але потім починають байдикувати, грати в «хрестики-нулики» під час пар і навіть прогулювати. Це, власне, не катастрофа, оскільки один-два дні великої ролі не зіграють, але час летить непомітно – і прогульник-початківець раптом виявляє, що вже грудень, зима і скоро Новий рік, а, отже, скоро заліковий тиждень і, гірше того, – сесія! І ось тоді з'являються проблеми, починається гарячковий пошук конспектів, контрольних, рефератів і шпаргалок.

Кожен студент переживав першу сесію, і це почуття всім знайомо. Будь-який іспит – це стрес для людини, а тим паче, якщо ти студент першого курсу. Хвилювання і переживання студентів цілком виправдані, адже в разі невдалої здачі сесії їх позбавлять стипендії і можуть відрахувати. До того ж, якщо в успішній здачі шкільних іспитів зацікавлені і самі вчителі, які завжди допоможуть скласти іспит і у вкрай рідкісних випадках відправлять учня на перездачу, то у здачі іспитів під час сесії у ВНЗ зацікавлений лише сам студент.

3.4. Адаптація до нових умов життя

При вступі студента до ВНЗ відбуваються значні зміни в умовах його життя. Сформований упродовж 11 років звичний лад навчального процесу кардинально змінюється – і виникає необхідність миритися зі змінами, що відбулися, а також звикати до них. До яких же умов доводиться адаптуватися першокурсникам?

Перше – це новий маршрут до місця навчання. Якщо школа найчастіше знаходиться недалеко від місця проживання учня і до неї можна дістатися пішки, то до ВНЗ, зазвичай, доводиться долати більш складний шлях. Цей шлях може включати в себе поїздки автобусом, метро, електричками – і знову автобусами, та ще й пішки пройтися доведеться. До того ж, час, що витрачається на подолання маршруту до ВНЗ, значно відрізняється від часу, витраченого на прогулянку до школи. Адже після завершення пар доведеться знову повторювати весь пройдений маршрут,

тільки у зворотному порядку. І так щоразу. Крім того, не уникнути й додаткових фінансових витрат на проїзні.

Друге – це розклад і тривалість пар. За 11 років учень звик до того, що уроки розпочинаються із самого ранку, тобто з першого уроку, далі проходить встановлена кількість уроків – і в другій половині дня він вільний. А вступивши до ВНЗ, студент стикається з незвичною для нього розстановкою пар. Адже навчальний день може розпочинатися як з першої пари, так і з третьої або четвертої, і закінчуватися вони можуть як о 12 годині дня, так і о 5–7 годині вечора. Звичні уроки по 40 хвилин теж залишаються в минулому.

На зміну їм приходять пари по півтори години. А це – в два рази довше, ніж звичайний шкільний урок. І до такої зміни звичного ладу навчального дня теж нелегко звикнути.

Але найважче доводиться іногороднім студентам, яким не тільки доводиться адаптуватися до всіх стандартних змін в умовах їхнього життя, пов'язаних зі вступом до ВНЗ, – до того ж, перед ними виникає непроста проблема проживання в студентському гуртожитку або в орендованій квартирі (кімнаті).

З моменту поселення студента до гуртожитку у нього починається «випробування свободою». Виїхавши від батьків, студент отримує цілковиту свободу, практично безмежну, можна робити що завгодно: йди, куди хочеш, гуляй, де і з ким хочеш, і за твоєю навчальною діяльністю теж стежити ніхто не буде – така свобода п'янить. Але ж свобода – це і самотійність. Самотійність як обов'язок самому про себе подбати.

Тут людина вчиться самотійності в широкому розумінні цього слова. Адже поруч немає ані батьків, ані звичної обстановки. І не залишається іншого виходу, як самому приймати рішення з того чи іншого приводу й бути відповідальним за ці рішення. Самому відповідати за вчинки, слова і дії. Самому вибудовувати відносини з новими людьми: зазвичай, кімнати комплектують без урахування особистісних якостей людини, а також особливостей її темпераменту та характеру. Треба жити в одній кімнаті з людьми, про існування яких ти ніколи й не підозрював, налагоджувати з ними контакт, вибудовувати відносини. Не дарма кажуть: спілкування – це одне, а життя під одним дахом – зовсім інше. Адже всі ми – різні, кожен створює свій мікроклімат, у кожного свої звички й особливості: своє розуміння порядку, вибудовування особистого життя, кожен по-своєму готує, прибирає тощо.

А коли закінчуються припаси їжі, привезені з дому, та й гроші, витрачені на вітер, виникає паніка, адже підтримки чекати нізвідки. Батьки далеко, і не зможеш просто зайти додому – і з'їсти те, що приготувала мама. Тут починається тягар випробувань. Вони включають у себе і підрахунок грошей, і перші стомлюючі (з незвички) прання, і перші муки на кухні, коли

вже живіт починає боліти від того, що не їв давно, а в тебе нічого не виходить. Така ситуація дуже сильно тисне на нерви. Але з часом до всього пристосовуєшся і звикаєш. А коли після важких трудових буднів тісна компанія збирається ввечері в кімнаті з гітарою – і студенти весело спілкуються, усі проблеми відходять на другий план.

Студентське життя починається з першого курсу, і тому успішна адаптація першокурсника до життя та навчання у ВНЗ є запорукою подальшого розвитку кожного студента як людини, майбутнього фахівця. Вступивши до нового навчального закладу, молода людина вже має певні сформовані установки, стереотипи, які на початку навчання починають змінюватися, ламатися. Нова обстановка, новий колектив, нові вимоги, відірваність від батьків, невміння розпорядитися «свободою», коштами, комунікативні проблеми та багато іншого призводять до виникнення психологічних проблем, а також проблем у навчанні, спілкуванні з однокурсниками, викладачами.

Мине немало часу, перш ніж студент пристосується до вимог навчання у ВНЗ. Багатьма це досягається дуже великою ціною. Звідси часто виникають істотні відмінності в діяльності, а особливо – в її результатах – при навчанні однієї й тієї ж людини в школі та у ВНЗ. Звідси – й низька успішність на першому курсі, нерозуміння та, можливо, неприйняття умов та вимог ВНЗ.

Отже, адаптуватися потрібно:

По-перше, до навчального процесу, який багато в чому відрізняється від шкільного. Між викладачем і студентом виникає бар'єр через розходження в методах навчання в школах і ВНЗ. Нова обстановка багато в чому знецінює набуті в школі способи засвоєння матеріалу.

По-друге, до нового колективу. Визначити «своє місце під сонцем, завоювати авторитет і повагу однокурсників іноді за будь-яку ціну»:

- одягом (екстравагантним);
- неординарною поведінкою («дорослою»: сигарета, мат);
- сміливістю, «неслухняністю» тощо.

По-третє, до нових умов життя: самостійної організації навчання, побуту, вільного часу.

По-четверте, до нових відносин з батьками, оскільки підліток поступово стає незалежною особистістю.

Причини труднощів адаптаційного періоду:

- негативні переживання, пов'язані із залишенням шкільного колективу;
- невизначеність мотивів вибору професії, недостатня психологічна підготовка до неї;
- невміння здійснювати психологічне саморегулювання поведінки та діяльності, що стає згубною звичкою за відсутності щоденного контролю педагогів;

- пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах;
- відсутність навичок самостійної роботи, невміння конспектувати, працювати з книгою;
- слабка база знань зі шкільної програми.

Ці труднощі є різними за походженням. Одні – об’єктивно неминучі (освоєння в новому колективі, взаємини з педагогами), інші мають суб’єктивний характер і пов’язані зі слабкою підготовкою, дефектами виховання в сім’ї та школі.

Якщо студент ще до вступу до ВНЗ твердо вирішив обрати певну професію, усвідомив її значення, позитивні і негативні сторони, а також вимоги, які вона висуває, то навчання у ВНЗ буде цілеспрямованим і продуктивним – й адаптація здійснюватиметься без особливих труднощів.

3.2. Особливості адаптації іноземних студентів

Просування українських освітніх послуг на міжнародний ринок і підготовка конкурентоздатних іноземних фахівців вимагає організації процесу адаптації іноземних студентів до професійно орієнтованого середовища ВНЗ. Адаптація стає актуальною соціально-психологічною проблемою, обумовленою соціокультурною своєрідністю іноземних студентів. На думку російських дослідників М. А. Іванової і Н. А. Тіткової, труднощі адаптації іноземних студентів залежать від національних та релігійних характеристик і змінюються від курсу до курсу [23]. Етапи адаптації іноземних студентів до нового мовного, соціокультурного і навчального середовища – такі: входження в студентське середовище, засвоєння основних норм інтернаціонального колективу, формування стійкого позитивного ставлення до майбутньої професії, подолання «мовного бар’єру», посилення відчуття академічного рівноправ’я.

Потрапляючи в інше соціокультурне середовище, іноземний студент повинен адаптуватися до нього з різних позицій: як представник своєї країни, тобто носій своєї соціокультури, традицій, звичаїв, норм поведінки, системи цінностей; як молода людина, тобто особа з властивими їй специфічними особистими особливостями; як студент, тобто суб’єкт діяльності педагогічного середовища, і як об’єкт дії цього середовища на нього [19].

Практика навчання студентів за кордоном існує вже упродовж століть, особливо в Європі, але предметом дослідження це стало порівняно недавно. Однією з причин посиленого інтересу до соціально-психологічних проблем студентів з-за кордону стала велика кількість таких студентів – за підрахунками С. Цвингманна і А. Ганна, їхнє число перевищує декілька мільйонів [46]. Сучасні дослідження студентських обмінів відображають цей рух – від проблем економічних відносин до душевного здоров’я іноземних студентів. Залежні змінні, які у великій кількості почали з’являтися в дослідженнях, стосувалися вивчення культури країни перебування, а також її впливу на етнічну ідентичність іноземних студентів. Виявляється значний

інтерес і до соціального середовища іноземних студентів під час їхнього перебування за кордоном і після повернення на батьківщину. Дослідження також стосуються крос-національних співтовариств, до яких примикають певні індивіди, оскільки здобули освіту за кордоном. Виявляється інтерес і до медіативної функції, які ці індивіди виконують, приносячи із собою різноманітну культурну інформацію, отриману під час навчання за кордоном.

Успішна адаптація іноземних студентів до умов навчально-професійної діяльності у вищому навчальному закладі і вимог майбутньої професійної діяльності не лише слугує ознакою психічного здоров'я і показником зрілості особистості, але і є гарантом подальшого повноцінного професійного та особистісного зростання фахівця.

Щоб почати нормально функціонувати у новій незвичній обстановці, потрібен певний час – адаптаційний період. Завершальною фазою адаптаційного періоду має стати відчуття звичності умов, врівноваження і стабільності становища. Існують дві основні концепції, що розглядають адаптаційні стратегії людини, яка потрапила в нову соціокультурну реальність, – концепція культурного шоку і концепція W-подібної кривої адаптації, що описує основні фази адаптації до нової культури (оптимізм, фрустрація, задоволення). У дослідженнях фахівців було виділено наступні категорії проблем студентів, які навчаються у ВНЗ інших країн: статус студента-іноземця, що має на увазі адаптацію до незвичного соціокультурного оточення; проблеми, які вирішує будь-який першокурсник; проблеми, які вирішує молодь на певному віковому етапі; проблеми, обумовлені етнічним статусом в іншій країні. Були позначені основні параметри адаптації: ступінь володіння мовою країни перебування, вік, стать, очікування, характер первинних контактів з місцевими жителями [8]. Етапи адаптації іноземних студентів до нового мовного, соціокультурного і навчального середовища – такі: входження в студентське середовище, засвоєння основних норм інтернаціонального колективу, формування сталого позитивного ставлення до майбутньої професії, подолання «мовного бар'єру», посилення відчуття академічного рівноправ'я.

Для студентів особливого значення набуває соціально-професійна адаптація, рівень якої залежить від об'єктивних і суб'єктивних причин. До суб'єктивних належить рівень готовності до сприйняття навчальної інформації, що має на увазі наявність мотивації до навчання, володіння навичками самостійної навчальної діяльності та лінгвістичним апаратом для засвоєння професійної інформації й емоційно-вольову компоненту [11].

Потрапляючи в інше соціокультурне середовище, іноземному студенту необхідно адаптуватися до нього з різних позицій: як представнику своєї країни, тобто носію своєї соціокультури, традицій, звичаїв, норм поведінки, системи цінностей; як молодій людині, тобто особі з властивими їй специфічними особистісними особливостями; як студенту, тобто суб'єкту

діяльності педагогічного середовища, і як об'єкту впливу цього середовища на нього [19].

Важливим є процес пристосування представника іншої етнічної групи до приймаючого середовища. На цей процес впливає безліч чинників, зокрема – розмір соціально-культурної дистанції між населенням приймаючого середовища й іноземними студентами, індивідуальна психологічна гнучкість, особливості рідної культури, релігійні переконання, мовні здібності і навіть стать і вік: деякі дослідники відзначають, що найуспішніше адаптуються чоловіки у віці від 23 до 30 років. Гендерні практики іноземних студентів багато в чому визначаються гендерними стереотипами, властивими своїй національній культурі. Проте під впливом перебування в українському соціокультурному середовищі ці стереотипи часто змінюються.

Студенти можуть відчувати дезорієнтацію при входженні в інше культурне середовище, культурний шок відразу після приїзду, стан соціальної ізоляції, тривоги й депресії. Негативний соціально-психологічний фон, незнання мови, нерозуміння соціокультурних вимог і очікувань з боку приймаючого співтовариства формують соціальні проблеми, що важко переживаються іноземними студентами.

Однією з головних проблем є мовний бар'єр. Незнання мови позначається як на процесі навчання, так і на повсякденному спілкуванні. У більшості студентів рівень мовної компетентності недостатній для нормальної навчальної діяльності: їм важко працювати з навчальною літературою, сприймати лекційний матеріал, відповідати в усній формі. Та мова, якій учать у ВНЗ, орієнтована передусім на сприйняття і засвоєння професійних знань. Побутова мова вивчається студентами переважно самостійно, що викликає певні труднощі в контактах з місцевим населенням. Важливим моментом, який сприяє швидшій адаптації, є взаємодія іноземців з представниками своєї національності. Вони допомагають тим, хто приїхав, вивчити мову, знайомлять зі своїм оточенням, перший час знаходяться постійно поряд. Майже чверть опитаних студентів відзначають активну роль землячеств у вирішенні їхніх проблем.

Психологічні проблеми зарубіжних студентів, що впливають на процес адаптації до навчання у ВНЗ.

1. Емоційні проблеми. Близько половини труднощів, на які іноземці не чекали. Це, перш за все, проблеми самотності, туги за домівкою, проблеми з їжею і непокоєння за рідних і близьких удома. Студенти із сімей з великими статками мають менше проблем, ніж студенти із сімей середнього класу, і молоді студенти – до 26 років – краще адаптуються, ніж студенти старшого віку. Емоційна напруга значною мірою пов'язана з адаптаційним процесом.

2. Проблеми з навчанням. Близько половини студентів мають проблеми з навчанням переважно унаслідок дії трьох чинників: мовні проблеми, особливо в усній мові; вищий стандарт приймаючих університетів; а також

труднощі у взаєминах «викладач–студент». Проблеми з навчанням негативно корелюються з адаптацією.

3. Адаптація. Успішність адаптації корелювала з місцем проживання (у студентів більше труднощів у столичних, ніж у провінційних університетах), соціальним станом (студенти вищого класу краще адаптуються, ніж студенти середнього класу), тривалістю перебування (тут U-подібна крива розрахована на три роки – з найменшою адаптацією в середній період), соціальними навичками (позитивна кореляція між соціальними навичками й адаптацією).

Отже, вважаємо помилковим розглядати іноземних студентів як недиференційовану групу. Їхні проблеми адаптації до різних сфер життя – соціальної, особистісної й академічної – залежать від багатьох чинників, перш за все таких, як соціальний стан, вік, особистісні якості, рівень навчання, тип університету і тривалість перебування в країні [23].

А. Фернхем і С. Бочнер стверджують, що іноземні студенти стикаються з чотирма типами проблем, два з яких властиві тільки їм (напротивагу місцевим студентам) [44]. По-перше, існують проблеми, які стосуються всіх, які живуть у чужій культурі. Це такі проблеми, як расова дискримінація, мовний бар'єр, побутові проблеми, сепаративні реакції, дієтичні обмеження, фінансовий стрес, нерозуміння і самотність. По-друге, існують труднощі, з якими стикаються всі підлітки і молоді люди – незалежно від того, вчаться вони удома чи за кордоном. Це відбувається тоді, коли вони стають емоційно незалежними, самодостатніми, продуктивними і відповідальними членами суспільства. По-третє, є навчальні стреси, коли студентам доводиться старанно працювати, часто в поганих умовах і з матеріальними труднощами. По-четверте, національна й етнічна роль зарубіжних студентів часто домінує в їхньому спілкуванні з місцевими членами суспільства.

У дослідженні, що було проведене в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна було виявлено, що адаптація іноземних студентів до навчально-професійної діяльності підвищується в міру переходу до старших курсів, рівень адаптивності іноземних студентів починає зростати з третього курсу. Особистісні якості іноземних студентів змінюються в процесі навчання: на молодших курсах більш вираженими є такі якості, як довірливість, добросердість, прийняття інших та відхід від проблем. Для старших курсів характерне переважання впевненості в собі, домінантності, прийняття себе та скептицизму. Таким чином навчання в українських ВНЗ сприяє розвитку особистісних якостей іноземних студентів, що підвищують ефективність міжособистісного спілкування в процесі навчально-професійної діяльності.

Отже, до оптимізації навчального процесу психологія і педагогіка можуть підходити з різних позицій: вдосконалення методів навчання, розробки нових принципів побудови навчальних програм і підручників,

вдосконалення роботи деканатів, створення психологічної служби у ВНЗ, індивідуалізації процесу навчання та виховання за умови більш повного врахування індивідуальних особливостей студентів тощо. У всіх цих підходах центральна ланка – особистість студента. Знання психологічних особливостей особистості студента, здібностей, загального інтелектуального розвитку, інтересів, мотивів, рис характеру, темпераменту, працездатності, самосвідомості тощо дозволяє вишукувати реальні можливості їхнього врахування в умовах сучасного масового навчання у вищій школі.

ДОДАТКИ

Додаток I

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МЕТОДИКИ

1. Определение ролевых позиций в межличностных отношениях (по Э. Берну)

Назначение и инструкция. Согласно Э. Берну, обращаясь к другому человеку, мы выбираем одно из возможных состояний нашего «Я»: состояние Родителя, Взрослого или Ребенка (Дитя). Попробуйте оценить, как сочетаются эти три «Я» в вашем поведении. Для этого оцените приведенные утверждения в баллах от 0 до 10.

Опросник

1. Мне порой не хватает выдержки.
2. Если мои желания мешают мне, то я умею их подавлять.
3. Родители как более зрелые люди должны устраивать семейную жизнь своих детей.
4. Я иногда преувеличиваю свою роль в каких-либо событиях.
5. Меня провести нелегко.
6. Мне бы понравилось быть воспитателем.
7. Бывает, что мне хочется подурочиться, как маленькому.
8. Думаю, что я правильно понимаю все происходящие события.
9. Каждый должен выполнять свой долг.
10. Нередко я поступаю не как надо, а как хочется.
11. Принимая решение, я стараюсь продумать его последствия.
12. Младшее поколение должно учиться у старших, как ему следует жить.

13. Как и многие люди, я бываю обидчив.
14. Мне удается видеть в людях больше, чем они говорят о себе.
15. Дети, безусловно, должны следовать указаниям родителей.
16. Я увлекающийся человек.
17. Мой основной критерий оценки человека – объективность.
18. Мои взгляды непоколебимы.
19. Бывает, что я не уступаю в споре лишь потому, что не хочу уступать.
20. Правила оправданы лишь до тех пор, пока они полезны.
21. Люди должны соблюдать правила независимо от обстоятельств.

Оценка результатов

Подсчитайте сумму баллов отдельно по строкам таблицы:

1, 4, 7, 10, 13, 16, 19	Дитя (д)
2, 5, 8, 11, 14, 17, 20	Взрослый (в)
3, 6, 9, 12, 15, 18, 21	Родитель (Р)

Расположите соответствующие символы в порядке убывания их значения. Если у вас получилась формула ВДР, то вы обладаете развитым чувством ответственности, в меру импульсивны и не склонны к назиданиям и нравоучениям. Постарайтесь сохранить эти качества.

Если вы получили формулу РДВ, то для вас характерны категоричность и самоуверенность. Кроме того, «Родитель» с детской непосредственностью режет «правду-матку», ни в чем не сомневаясь и не заботясь о последствиях. Поэтому таким людям желательно работать не с людьми, а с машинами, кульманом, этюдником и т. п.

Если на первом месте в формуле Д, то это вполне приемлемый вариант для научной работы. Но детская непосредственность хороша только до определенных пределов. Если она начинает мешать делу, то пора взять свои эмоции под контроль.

2. Диагностика парциальных позиций интернальности / экстернальности личности (Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткинд)

Шкалы: локус-контроля: общая интернальность, интернальность достижений, интернальность неудач, интернальность семейных отношений, интернальность производственных отношений, интернальность межличностных отношений, интернальность в отношении здоровья /болезни.

Назначение теста

Настоящая методика направлена на исследование парциальных шкал локуса контроля.

Одной из важных интегральных характеристик самосознания, вызывающих чувство ответственности, готовность к активности и переживание «Я», является качество личности, получившее название «локус контроля». Существуют два крайних типа локуса контроля – интернальный и экстернальный. В первом случае человек убежден, что происходящие с ним события зависят от его личностных качеств и являются закономерным итогом его собственной деятельности. Во втором случае человек убежден, что его успехи и неудачи – это результат внешних сил (везение, случайность, давление окружения, другие люди и т. д.). Любой индивид занимает определенную позицию на континууме, задаваемом этими полярными типами локуса контроля.

Построение профиля УСК

На профиле УСК прямая линия, проходящая через 5,5 стена, соответствует норме. Отклонение вверх по отдельным шкалам свидетельствует об интернальном типе контроля над соответствующими ситуациями, отклонение вниз – об экстернальном типе контроля. Таким образом, может быть оценен как общий тип контроля, так и соотношение показателей по отдельным шкалам между собой.

Общая интернальность Ио. Высокий показатель по этой шкале соответствует высокому уровню субъективного контроля над эмоционально положительными событиями и ситуациями. Такие люди считают, что большинство важных событий в их жизни было результатом их собственных действий, что они могут ими управлять и, следовательно, чувствуют собственную ответственность за эти события и за то, как складывается их жизнь в целом. Низкий показатель по этой шкале соответствует низкому уровню субъективного контроля. Такие испытуемые не видят связи между своими действиями и значимыми для них событиями жизни, не считают себя способными контролировать их развитие и полагают, что большинство событий является результатом случая или действий других людей.

Интернальность достижений Ид. Высокие показатели по этой шкале соответствуют высокому уровню субъективного контроля над эмоционально положительными событиями и ситуациями. Такие люди считают, что они добились сами всего хорошего, что было и есть в их жизни, и что они способны с успехом преследовать свои цели и в будущем. Низкие показатели по этой шкале свидетельствуют о том, что человек приписывает свои успехи, достижения и радости внешним обстоятельствам – везению, счастливой судьбе или помощи других людей.

Интернальность неудач Ин. Высокие показатели по этой шкале говорят о развитом чувстве субъективного контроля по отношению к отрицательным событиям и ситуациям, что проявляется в склонности обвинять самого себя в разнообразных неудачах, неприятностях и страданиях. Низкие показатели свидетельствуют о том, что испытуемый склонен приписывать ответственность за подобные события другим людям или считать их результатом невезения.

Интернальность в семейных отношениях Ис. Высокие показатели означают, что человек считает себя ответственным за события семейной жизни. Низкий показатель указывает на то, что субъект считает не себя, а своих партнеров причиной значимых ситуаций, возникающих в его семье.

Интернальность производственных отношений Ип. Высокий показатель свидетельствует о том, что человек считает свои действия важным фактором в организации собственной производственной деятельности, в складывающихся отношениях в коллективе, в своем продвижении и т. д. Низкий показатель указывает на то, что испытуемый склонен приписывать более важное значение внешним обстоятельствам – руководству, товарищам по работе, везению-невезению.

Интернальность межличностных отношений Им. Высокий показатель свидетельствует о том, что человек считает себя способным контролировать свои неформальные отношения с другими людьми, вызывать к себе уважение и симпатию. Низкий показатель, напротив, указывает на то, что он не считает себя способным активно формировать свой круг общения и склонен считать свои отношения результатом действия своих партнеров.

Интернальность в отношении здоровья / болезни Из. Высокие показатели интернальности свидетельствуют о том, что испытуемый считает себя во многом ответственным за свое здоровье: если он болен, то обвиняет в этом самого себя и полагает, что выздоровление во многом зависит от его действий. Человек с низким показателем интернальности считает здоровье и болезнь результатом случая и надеется на то, что выздоровление придет в результате действий других людей, прежде всего – врачей.

Инструкция

Ответьте, пожалуйста, на каждый пункт опросника, используя одну из градаций 7-балльной шкалы:

Полностью не согласен -3 -2 -1 0 1 2 3 Полностью согласен

Тест

1. Продвижение по службе больше зависит от удачного стечения обстоятельств, чем от способностей и усилий человека.
2. Большинство разводов происходит потому, что люди не захотели приспособиться друг к другу.
3. Болезнь – дело случая. Если уж суждено заболеть, то ничего не поделаешь.
4. Люди оказываются одинокими из-за того, что сами не проявляют интереса и дружелюбия к окружающим.
5. Осуществление моих желаний зависит от везения.
6. Бесплезно предпринимать усилия для того, чтобы завоевать симпатию других людей.
7. Внешние обстоятельства – родители и благосостояние – влияют на семейное счастье не меньше, чем отношения супругов.
8. Я часто чувствую, что мало влияю на то, что происходит со мной.
9. Как правило, руководство оказывается более эффективным, когда полностью контролирует действия подчиненных, а не полагается на их самостоятельность.
10. Мои отметки в школе чаще зависели от случайных обстоятельств (например, от настроения учителя), чем от моих собственных усилий.
11. Когда я строю планы, то я, в общем, верю, что смогу осуществить их.
12. То, что многим людям кажется удачей или везением, на самом деле является результатом долгих целенаправленных усилий.
13. Думаю, что правильный образ жизни может больше помочь здоровью, чем врачи и лекарства.
14. Если люди не подходят друг другу, то, как бы ни старались, наладить семейную жизнь, они все равно не смогут.
15. То хорошее, что я делаю, обычно бывает по достоинству оценено другими.
16. Дети вырастают такими, какими их воспитывают родители.
17. Думаю, что случай или судьба не играют важной роли в моей жизни.
18. Я стараюсь не планировать далеко вперед, потому что многое зависит от того, как сложатся обстоятельства.
19. Мои отметки в школе больше всего зависели от моих усилий и степени подготовленности.
20. В семейных конфликтах я чаще чувствую вину за собой, чем за противоположной стороной.
21. Жизнь большинства людей зависит от стечения обстоятельств.
22. Я предпочитаю такое руководство, при котором можно самостоятельно определять, что и как делать.

23. Думаю, что мой образ жизни ни в коей мере не является причиной моих болезней.

24. Как правило, именно неудачное стечение обстоятельств мешает людям добиться успеха в своем деле.

25. В конце концов, за плохое управление организацией ответственны сами люди, которые в ней работают.

26. Я часто чувствую, что ничего не могу изменить в сложившихся отношениях в семье.

27. Если я очень захочу, то смогу расположить к себе почти любого.

28. На подрастающее поколение влияет так много разных обстоятельств, что усилия родителей по их воспитанию часто оказываются бесполезными.

29. То, что со мной случается, – это дело моих собственных рук.

30. Трудно бывает понять, почему руководители поступают именно так, а не иначе.

31. Человек, который не смог добиться успеха в своей работе, скорее всего не приложил достаточно усилий.

32. Чаще всего я могу добиться от членов моей семьи того, чего я хочу.

33. В неприятностях и неудачах, которые были в моей жизни, чаще были виноваты другие люди, чем я сам.

34. Ребенка всегда можно уберечь от простуды, если за ним следить и правильно его одевать.

35. В сложных обстоятельствах я предпочитаю подождать, пока проблемы разрешатся сами собой.

36. Успех является результатом упорной работы и мало зависит от случая или везения.

37. Я чувствую, что от меня больше, чем от кого бы то ни было, зависит счастье моей семьи.

38. Мне всегда было трудно понять, почему я нравлюсь одним людям и не нравлюсь другим.

39. Я всегда предпочитаю принимать решение и действовать самостоятельно, а не надеяться на помощь других людей или на судьбу.

40. К сожалению, заслуги человека часто остаются непризнанными, несмотря на все старания.

41. В семейной жизни бывают такие ситуации, которые невозможно разрешить даже при самом сильном желании.

42. Способные люди, не сумевшие реализовать свои возможности, должны винить в этом только самих себя.

43. Многие мои успехи были возможны только благодаря помощи других людей.

44. Большинство неудач в моей жизни произошли от неумения, незнания или лени и мало зависели от везения или невезения.

Обработка и интерпретация результатов теста

Обработку заполненных анкет следует проводить по приведенным ниже ключам, суммируя ответы на пункты в столбцах «+» со своим знаком и ответы на пункты в столбцах «-» с обратным знаком.

1. Ключ к шкале И_о		3. Ключ к шкале И_н	
+	-	+	-
2	1	2	7
4	3	4	24
11	5	20	33
12	6	31	38
13	7	42	40
15	8	44	41
16	9	4. Ключ к шкале И_с	
17	10	+	-
19	14	2	7
20	18	16	14
22	21	20	26
25	23	32	28
27	24	37	41
29	26	5. Ключ к шкале И_п	
31	28	+	-
32	30	19	1
34	33	22	9
36	35	25	10
37	38	36	30
39	40	42	43
42	41	6. Ключ к шкале И_м	
44	43	+	-
2. Ключ к шкале И_д		4	6
+	-	27	38
12	1		
15	5	7. Ключ к шкале И_з	
27	6	+	-
32	14	13	3
36	26	34	23
37	43		

Перевод в стены

После получения «сырых» баллов по шкалам следует перевести их в 10-балльную систему стандартных оценок в стенах. В этой системе средняя по нормативной выборке принимается за 5,5 стена, а половина стандартного отклонения приравнивается к одному стену. Таким образом, показатели нормального распределения могут быть преобразованы в стандартные оценки, не зависящие от размерности.

Шкала общей интернальности

1	от	-132	до	-14	6	от	33	до	44
2	от	-13	до	-3	7	от	45	до	56
3	от	-2	до	9	8	от	57	до	68
4	от	10	до	21	9	от	69	до	79
5	от	22	до	32	10	от	80	до	132

Шкала интернальности в области достижений

1	от	-36	до	-11	6	от	6	до	9
2	от	-10	до	-7	7	от	10	до	14
3	от	-6	до	-3	8	от	15	до	18
4	от	-2	до	1	9	от	19	до	22
5	от	2	до	5	10	от	23	до	36

Шкала интернальности в области неудач

1	от	-36	до	-8	6	от	8	до	11
2	от	-7	до	-4	7	от	12	до	15
3	от	-3	до	0	8	от	16	до	19
4	от	1	до	4	9	от	20	до	23
5	от	5	до	7	10	от	24	до	36

Шкала интернальности в семейных отношениях

1	от	-30	до	-12	6	от	4	до	6
2	от	-11	до	-8	7	от	7	до	10
3	от	-7	до	-5	8	от	11	до	13
4	от	-4	до	-1	9	от	14	до	17
5	от	0	до	3	10	от	18	до	30

Шкала интернальности в производственных отношениях

1	от	-30	до	-5	6	от	12	до	15
2	от	-4	до	-1	7	от	16	до	19
3	от	0	до	3	8	от	20	до	23
4	от	4	до	7	9	от	24	до	27
5	от	8	до	11	10	от	28	до	30

Шкала интернальности в области межличностных отношений

1	от	-12	до	-7	6	от	2	до	4
2	от	-6	до	-5	7	от	5	до	6
3	от	-4	до	-3	8	от	7	до	8
4	от	-2	до	-1	9	от	9	до	10
5	от	0	до	1	10	от	11	до	12

Шкала интернальности в отношении здоровья и болезни

1	от	-12	до	-6	6	от	3	до	4
2	от	-5	до	-4	7	от	5	до	6
3	от	-3	до	-2	8	от	7	до	8
4	от	-1	до	0	9	от	9	до	10
5	от	1	до	2	10	от	11	до	12

3. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ (MUST-ТЕСТ) (П. Н. ИВАНОВ, Е. Ф. КОЛОБОВА)

Шкалы: жизненные цели и ценности

Назначение теста

Данная методика является одной из разновидностей вербальных проективных тестов. Предложенный набор Must-тем позволяет определить пятнадцать жизненных целей-ценностей у лиц школьного и послешкольного возраста.

Инструкция к тесту

Вам предлагается продолжить напечатанные на выданном бланке предложения. Крайне важно, чтобы мысли, внесенные в бланк, были искренними и принадлежали именно вам. Запишите любые мысли, которые кажутся вам важными как в настоящий момент, так и в целом в вашей жизни.

Тест

Лист ответов

Ф.И.О. _____

Пол _____

Возраст _____

Образование _____

Дата _____

- Я непременно должен _____
- Я непременно должен _____
- Я непременно должен _____
- Я непременно должен _____
- Я непременно должен _____
- Я непременно должен _____
- Ужасно, если _____
- Ужасно, если _____
- Ужасно, если _____
- Ужасно, если _____
- Ужасно, если _____
- Ужасно, если _____
- Я не могу терпеть _____
- Я не могу терпеть _____
- Я не могу терпеть _____
- Я не могу терпеть _____
- Я не могу терпеть _____
- Я не могу терпеть _____

Обработка и интерпретация результатов теста

Для обработки данных, полученных с помощью этого теста, не существует стандартизированной процедуры. Нет таких Must-тем, которые исследователю предписывается найти среди ответов испытуемых. Поэтому для каждой выборки и для каждого испытуемого, как правило, выделяется индивидуально-уникальный набор долженствований. Ниже приводится список ценностей-целей и примеры утверждений испытуемых, относящихся к этой ценности. Список ценностей взят из методики «Жизненные цели» (Э. Дисл, Р. Райан в модификации Н. В. Ключевой и В. И. Чиркова).

Свобода, открытость и демократия в обществе

Высказывания, в которых содержится отношение к духовному состоянию общества («Я не могу терпеть бездарность и бездуховность властей»), указывает на необходимость социальной справедливости («Я не могу терпеть существующего беспредела»), выражаются требования к власти всех уровней «Я не могу терпеть... бездуховных начальников».

Безопасность и защищенность

Высказывания, касающиеся обеспокоенности непредсказуемыми событиями в обществе и страхом за свою жизнь и жизнь своих близких («Ужасно, если начнется война», «Ужасно, если зло восторжествует»).

Служение людям

Высказывания, касающиеся таких жизненных и профессиональных целей, как помощь и содействие другим людям (в том числе ученикам): «Я непременно должна выпустить своих учеников грамотными людьми»; «Я непременно должна сделать все, чтобы мои ученики были счастливы».

Власть и влияние

Утверждения этой группы связаны со стремлением педагога проявлять власть над другими, оказывать на них влияние: «Ужасно, если меня ни во что не ставят»; «Я непременно должна быть авторитетом для своих учеников».

Известность

В эту группу входят утверждения, связанные со стремлением обратить на себя внимание, быть известным многим людям. «Ужасно, если обо мне все забудут, когда я умру»; «Я непременно должна оставить свой след в жизни».

Автономность

Высказывания, связанные с потребностью делать то, что сам человек считает важным, не зависеть от мнения окружающих, самому определять ход своей жизни: «Ужасно, если от тебя ничего не зависит»; «Я не могу терпеть, когда мне указывают, что я должна делать»; «Я непременно должна исполнить задуманное».

Материальный успех

Утверждения, связанные со стремлением к материальному благополучию, к тому, чтобы иметь гарантированный заработок, хорошие условия для проживания: «Ужасно, если я всю жизнь проживу в общежитии»; «Я не могу терпеть, когда задерживают зарплату»; «Я непременно должна найти хорошо оплачиваемую работу».

Богатство духовной культуры

Утверждения, касающиеся стремления к духовному совершенствованию, желания приобщиться к достижениям культуры, искусства и т. п. : «Я непременно должна находить время для чтения»; «Я не могу терпеть нищих духом».

Личностный рост

Утверждения, касающиеся требований к себе, стремления к развитию себя как личности и профессионала: «Я не могу терпеть, когда люди не стремятся к высоким целям»; «Я непременно должна не останавливаться на достигнутом уровне».

Здоровье

Утверждения этой группы выражают стремление педагога иметь хорошее здоровье, как можно меньше болеть, вести здоровый образ жизни, заниматься спортом: «Ужасно, если я тяжело заболею»; «Я не могу терпеть людей, которые не думают о своем здоровье»; «Я непременно должна заняться аэробикой (плаванием)».

Привязанность и любовь

Утверждения этой группы свидетельствуют о потребности педагога иметь близких людей, выражают озабоченность по поводу отношений со значимыми людьми: «Ужасно, если я буду совсем одна»; «Ужасно, если тебя никто не любит».

Привлекательность

Утверждения, касающиеся стремления иметь привлекательную внешность, следовать моде, быть довольной своим внешним видом: «Ужасно, если человек не следит за собой»; «Я непременно должна хорошо выглядеть»; «Не могу терпеть неопрятных мужчин».

Чувство удовольствия

Утверждения, касающиеся физического комфорта, получения удовольствия от таких сторон жизни, как хорошая еда, вино, секс и др. : «Я непременно должна попробовать в этой жизни все»; «Не могу терпеть «синих чулков».

Межличностные контакты и общение

Утверждения, касающиеся потребности чувствовать себя частью какой-либо группы, иметь свой круг общения, страхов, связанных с одиночеством и непониманием: «Ужасно, если меня перестанут понимать окружающие»; «Ужасно, если совсем нет друзей».

Богатая духовно-религиозная жизнь

Утверждения, касающиеся веры в Бога, стремления жить в соответствии с религиозными убеждениями: «Ужасно, если я потеряю веру в Бога»; «Я непременно должна сходить в церковь».

4. ДИАГНОСТИКА САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ (А. В. ЛАЗУКИН В АДАПТАЦИИ Н. Ф. КАЛИНА)

Шкалы: ориентация во времени, ценности, взгляд на природу человека, потребность в познании, креативность (стремление к творчеству), автономность, спонтанность, самопонимание, аутосимпатия, контактность, гибкость в общении.

Назначение теста

Из двух вариантов утверждений выберите тот, который вам больше нравится или лучше согласуется с вашими представлениями, точнее отражает ваши мнения. Здесь нет хороших или плохих, правильных или неправильных ответов, самым лучшим будет тот, который дается по первому побуждению.

Тест

1. а) Придет время, когда я заживу по-настоящему, не так, как сейчас.
б) Я уверен, что живу по-настоящему уже сейчас.
2. а) Я очень увлечен своим профессиональным делом.
б) Не могу сказать, что мне нравится моя работа и то, чем я занимаюсь.
3. а) Если незнакомый человек окажет мне услугу, я чувствую себя ему обязанным.
б) Принимая услугу незнакомому человеку, я не чувствую себя обязанным ему.
4. а) Мне бывает трудно разобраться в своих чувствах.
б) Я всегда могу разобраться в собственных чувствах.
5. а) Я часто задумываюсь над тем, правильно ли я вел себя в той или иной ситуации.
б) Я редко задумываюсь над тем, насколько правильно мое поведение.
6. а) Я внутренне смущаюсь, когда мне говорят комплименты.
б) Я редко смущаюсь, когда мне говорят комплименты.
7. а) Способность к творчеству – природное свойство человека.
б) Далеко не все люди одарены способностью к творчеству.
8. а) У меня не всегда хватает времени на то, чтобы следить за новостями литературы и искусства.
б) Я прилагаю усилия, стараясь следить за новостями литературы и искусства.
9. а) Я часто принимаю рискованные решения.
б) Мне трудно принимать рискованные решения.
10. а) Иногда я могу дать собеседнику понять, что он кажется мне глупым и неинтересным.
б) Я считаю недопустимым дать понять человеку, что он мне кажется глупым и неинтересным.
11. а) Я люблю оставлять приятное «на потом».
б) Я не оставляю приятное «на потом».

12. а) Я считаю невежливым прерывать разговор, если он интересен только моему собеседнику.

б) Я могу быстро и непринужденно прервать разговор, интересный только одной стороне.

13. а) Я стремлюсь к достижению внутренней гармонии.

б) Состояние внутренней гармонии, скорее всего, недостижимо.

14. а) Не могу сказать, что я себе нравлюсь.

б) Я себе нравлюсь.

15. а) Я думаю, что большинству людей можно доверять.

б) Думаю, что без крайней необходимости людям доверять не стоит.

16. а) Плохо оплачиваемая работа не может приносить удовлетворения.

б) Интересное, творческое содержание работы – само по себе награда.

17. а) Довольно часто мне бывает скучно.

б) Мне никогда не бывает скучно.

18. а) Я не стану отступать от своих принципов даже ради полезных дел, которые могли бы рассчитывать на человеческую благодарность.

б) Я бы предпочел отступить от своих принципов ради дел, за которые люди были бы мне благодарны.

19. а) Иногда мне трудно быть искренним.

б) Мне всегда удается быть искренним.

20. а) Когда я нравлюсь себе, мне кажется, что я нравлюсь и окружающим.

б) Даже когда я себе нравлюсь, я понимаю, что есть люди, которым я неприятен.

21. а) Я доверяю своим внезапно возникшим желаниям.

б) Свои внезапные желания я всегда стараюсь обдумать.

22. а) Я должен добиваться совершенства во всем, что я делаю.

б) Я не слишком расстраиваюсь, если мне это не удается.

23. а) Эгоизм – естественное свойство любого человека.

б) Большинству людей эгоизм не свойственен.

24. а) Если я не сразу нахожу ответ на вопрос, то могу отложить его на неопределенное время.

б) Я буду искать ответ на интересующий меня вопрос, не считаясь с затратами времени.

25. а) Я люблю перечитывать понравившиеся мне книги.

б) Лучше прочесть новую книгу, чем возвращаться к уже прочитанной.

26. а) Я стараюсь поступать так, как ожидают окружающие.

б) Я не склонен задумываться о том, чего ждут от меня окружающие.

27. а) Прошлое, настоящее и будущее представляются мне единым целым.

б) Думаю, что мое настоящее не очень-то связано с прошлым или будущим.

28. а) Большая часть того, что я делаю, доставляет мне удовольствие.

б) Лишь немногие из моих занятий по-настоящему меня радуют.

29. а) Стремясь разобраться в характере и чувствах окружающих, люди часто бывают бестактными.

б) Стремление разобраться в окружающих людях вполне естественно и оправдывает некоторую бестактность.

30. а) Я хорошо знаю, какие чувства я способен испытывать, а какие – нет.

б) Я еще не понял до конца, какие чувства я способен испытывать.

31. а) Я чувствую угрызения совести, если сержусь на тех, кого люблю.

б) Я не чувствую угрызений совести, когда сержусь на тех, кого люблю.

32. а) Человек должен спокойно относиться к тому, что он может услышать о себе от других.

б) Вполне естественно обидеться, услышав неприятное мнение о себе.

33. а) Усилия, которых требует познание истины, стоят того, ибо приносят пользу.

б) Усилия, которых требует познание истины, стоят того, ибо доставляют удовольствие.

34. а) В сложных ситуациях надо действовать испытанными способами – это гарантирует успех.

б) В сложных ситуациях надо находить принципиально новые решения.

35. а) Люди редко раздражают меня.

б) Люди часто меня раздражают.

36. а) Если бы была возможность вернуть прошлое, я бы там многое изменил.

б) Я доволен своим прошлым и не хочу в нем ничего менять.

37. а) Главное в жизни – приносить пользу и нравиться людям.

б) Главное в жизни – делать добро и служить истине.

38. а) Иногда я боюсь показаться слишком нежным.

б) Я никогда не боюсь показаться слишком нежным.

39. а) Я считаю, что выразить свои чувства обычно важнее, чем обдумывать ситуацию.

б) Не стоит необдуманно выражать свои чувства, не взвесив ситуацию.

40. а) Я верю в себя, когда чувствую, что способен справиться с задачами, стоящими передо мной.

б) Я верю в себя даже тогда, когда не способен справиться со своими проблемами.

41. а) Совершая поступки, люди руководствуются взаимными интересами.

б) По своей природе люди склонны заботиться лишь о собственных интересах.

42. а) Меня интересуют все новшества в моей профессиональной сфере.

б) Я скептически отношусь к большинству нововведений в своей профессиональной области.

43. а) Я думаю, что творчество должно приносить пользу людям.

б) Я полагаю, что творчество должно приносить человеку удовольствие.

44. а) У меня всегда есть своя собственная точка зрения по важным вопросам.

б) Формируя свою точку зрения, я склонен прислушиваться к мнениям уважаемых и авторитетных людей.

45. а) Секс без любви не является ценностью.

б) Даже без любви секс – очень значимая ценность.

46. а) Я чувствую себя ответственным за настроение собеседника.

б) Я не чувствую себя ответственным за это.

47. а) Я легко мирюсь со своими слабостями.

б) Смириться со своими слабостями мне нелегко.

48. а) Успех в общении зависит от того, насколько человек способен раскрыть себя другому.

б) Успех в общении зависит от умения подчеркнуть свои достоинства и скрыть недостатки.

49. а) Мое чувство самоуважения зависит от того, чего я достиг.

б) Мое самоуважение не зависит от моих достижений.

50. а) Большинство людей привыкли действовать «по линии наименьшего сопротивления».

б) Думаю, что большинство людей к этому не склонны.

51. а) Узкая специализация необходима для настоящего ученого.

б) Углубление в узкую специализацию делает человека ограниченным.

52. а) Очень важно, есть ли у человека в жизни радость познания и творчества.

б) В жизни очень важно приносить пользу людям.

53. а) Мне нравится участвовать в жарких спорах.

б) Я не люблю споров.

54. а) Я интересуюсь предсказаниями, гороскопами, астрологическими прогнозами.

б) Подобные вещи меня не интересуют.

55. а) Человек должен трудиться ради удовлетворения своих потребностей и блага своей семьи.

б) Человек должен трудиться, чтобы реализовать свои способности и желания.

56. а) В решении личных проблем я руководствуюсь общепринятыми представлениями.

б) Свои проблемы я решаю так, как считаю нужным.

57. а) Воля нужна для того, чтобы сдерживать желания и контролировать чувства.

б) Главное назначение воли – подхлестывать усилия и увеличивать энергию человека.

58. а) Я не стесняюсь своих слабостей перед друзьями.

б) Мне нелегко обнаруживать свои слабости даже перед друзьями.

59. а) Человеку свойственно стремиться к новому.

б) Люди стремятся к новому лишь по необходимости.

60. а) Считаю выражение «Век живи – век учись» неверным.

б) Выражение «Век живи – век учись» я считаю правильным.

61. а) Я думаю, что смысл жизни заключается в творчестве.

б) Вряд ли в творчестве можно найти смысл жизни.

62. а) Мне бывает непросто познакомиться с человеком, который мне симпатичен.

б) Я не испытываю трудностей, знакомясь с людьми.

63. а) Меня огорчает, что значительная часть жизни проходит впустую.

б) Не могу сказать, что какая-то часть моей жизни проходит впустую.

64. а) Одаренному человеку непростительно пренебрегать своим долгом.

б) Талант и способности значат больше, чем долг.

65. а) Мне хорошо удается манипулировать людьми.

б) Я полагаю, что манипулировать людьми – неэтично.

66. а) Я стараюсь избегать огорчений.

б) Я делаю то, что полагаю нужным, не считаясь с возможными огорчениями.

67. а) В большинстве ситуаций я не могу позволить себе дурачиться.

б) Существует множество ситуаций, где я могу позволить себе дурачиться.

68. а) Критика в мой адрес снижает мою самооценку.

б) Критика практически не влияет на мою самооценку.

69. а) Зависть свойственна только неудачникам, которые считают, что их обошли.

б) Большинство людей завистливы, хотя и пытаются это скрыть.

70. а) Выбирая для себя занятие, человек должен учитывать его общественную значимость.

б) Человек должен заниматься прежде всего тем, что ему интересно.

71. а) Я думаю, что для творчества необходимы знания в избранной области.

б) Я думаю, что знания для этого совсем не обязательны.

72. а) Пожалуй, я могу сказать, что живу с ощущением счастья.

б) Я не могу сказать, что живу с ощущением счастья.

73. а) Я думаю, что люди должны анализировать себя и свою жизнь.

б) Я считаю, что самоанализ приносит больше вреда, чем пользы.

74. а) Я пытаюсь найти основания даже для тех своих поступков, которые совершаю просто потому, что мне этого хочется.

б) Я не ищу оснований для своих действий и поступков.

75. а) Я уверен, что любой может прожить свою жизнь так, как ему хочется.

б) Я думаю, что у человека мало шансов прожить свою жизнь, как хотелось бы.

76. а) О человеке никогда нельзя сказать с уверенностью, добрый он или злой.

б) Обычно оценить человека очень легко.

77. а) Для творчества нужно очень много свободного времени.

б) Мне кажется, что в жизни всегда можно найти время для творчества.

78. а) Обычно мне легко убедить собеседника в своей правоте.

б) В споре я пытаюсь понять точку зрения собеседника, а не переубедить его.

79. а) Если я делаю что-либо исключительно для себя, мне бывает неловко.

б) Я не испытываю неловкости в такой ситуации.

80. а) Я считаю себя творцом своего будущего.

б) Вряд ли я сильно влияю на собственное будущее.

81. а) Выражение «Добро должно быть с кулаками» я считаю правильным.

б) Вряд ли верно выражение «Добро должно быть с кулаками».

82. а) По-моему, недостатки людей гораздо заметнее, чем их достоинства.

б) Достоинства человека увидеть гораздо легче, чем его недостатки.

83. а) Иногда я боюсь быть самим собой.
б) Я никогда не боюсь быть самим собой.
84. а) Я стараюсь не вспоминать о своих былых неприятностях.
б) Время от времени я склонен возвращаться к воспоминаниям о прошлых неудачах.
85. а) Я считаю, что целью жизни должно быть нечто значительное.
б) Я вовсе не считаю, что целью жизни непременно должно быть что-то значительное.
86. а) Люди стремятся к тому, чтобы понимать и доверять друг другу.
б) Замыкаясь в кругу собственных интересов, люди не понимают окружающих.
87. а) Я стараюсь не быть «белой вороной».
б) Я позволяю себе быть «белой вороной».
88. а) В доверительной беседе люди обычно искренни.
б) Даже в доверительной беседе человеку трудно быть искренним.
89. а) Бывает, что я стыжусь проявлять свои чувства.
б) Я никогда этого не стыжусь.
90. а) Я могу делать что-либо для других, не требуя, чтобы они это оценили.
б) Я вправе ожидать от людей, что они оценят то, что я для них делаю.
91. а) Я проявляю свое расположение к человеку независимо от того, взаимно ли оно.
б) Я редко проявляю свое расположение к людям, не будучи уверенным, что оно взаимно.
92. а) Я думаю, что в общении нужно открыто проявлять свое недовольство другими.
б) Мне кажется, что в общении люди должны скрывать взаимное недовольство.
93. а) Я мирюсь с противоречиями в самом себе.
б) Внутренние противоречия снижают мою самооценку.
94. а) Я стремлюсь открыто выражать свои чувства.
б) Думаю, что в открытом выражении чувств всегда есть элемент несдержанности.
95. а) Я уверен в себе.
б) Не могу сказать, что я уверен в себе.
96. а) Достижение счастья не может быть главной целью человеческих отношений.
б) Достижение счастья – главная цель человеческих отношений.
97. а) Меня любят, потому что я этого заслуживаю.
б) Меня любят, потому что я сам способен любить.

98. а) Неразделенная любовь способна сделать жизнь невыносимой.
 б) Жизнь без любви хуже, чем неразделенная любовь в жизни.
99. а) Если разговор не удался, я пробую выстроить его по-иному.
 б) Обычно в том, что разговор не сложился, виновата невнимательность собеседника.
100. а) Я стараюсь производить на людей хорошее впечатление.
 б) Люди видят меня таким, каков я на самом деле.

Обработка и интерпретация результатов теста

Ключ к тесту

Стремление к самоактуализации выражается следующими пунктами теста:

1б	26б	51б	76а
2а	27а	52а	77б
3б	28а	53а	78б
4б	29б	54б	79б
5б	30а	55б	80а
6б	31б	56б	81б
7а	32а	57б	82б
8б	33б	58а	83б
9а	34б	59а	84а
10а	35а	60б	85а
11а	36б	61а	86а
12б	37б	62б	87б
13а	38б	63б	88а
14б	39а	64б	89б
15а	40б	65б	90а
16б	41а	66б	91а
17б	42а	67б	92а
18а	43б	68б	93а
19б	44а	69а	94а
20б	45а	70б	95а
21а	46б	71б	96б
22б	47а	72а	97б
23б	48а	73аа	98б
24б	49б	74б	99а
25а	50б	75а	100б

Обработка и интерпретация результатов теста

**Отдельные шкалы вопросника САМОАЛ
представлены следующими пунктами:**

- **Ориентация во времени:** 1б, 11а, 17б, 24б, 27а, 36б, 54б, 63б, 73а, 80а.
- **Ценности:** 2а, 16б, 18а, 25а, 28а, 37б, 45а, 55б, 61а, 64б, 72а, 81б, 85а, 96б, 98б.
- **Взгляд на природу человека:** 7а, 15а, 23б, 41а, 50б, 59а, 69а, 76а, 82б, 86а.
- **Потребность в познании:** 8б, 24б, 29б, 33б, 42а, 51б, 53а, 54б, 60б, 70б.
- **Креативность (стремление к творчеству):** 9а, 13а, 16б, 25а, 28а, 33б, 34б, 43б, 52а, 55б, 61а, 64б, 70б, 71б, 77б.
- **Автономность:** 5б, 9а, 10а, 26б, 31б, 32а, 37б, 44а, 56б, 66б, 68б, 74б, 75а, 87б, 92а.
- **Спонтанность:** 5б, 21а, 31б, 38б, 39а, 48а, 57б, 67б, 74б, 83б, 87б, 89б, 91а, 92а, 94а.
- **Самопонимание:** 4б, 13а, 20б, 30а, 31б, 38б, 47а, 66б, 79б, 93а.
- **Аутосимпатия:** 6б, 14б, 21а, 22б, 32а, 40б, 49б, 58а, 67б, 68б, 79б, 84а, 89б, 95а, 97б.
- **Контактность:** 10а, 29б, 35а, 46б, 48а, 53а, 62б, 78б, 90а, 92а.
- **Гибкость в общении:** 3б, 10а, 12б, 19б, 29б, 32а, 46б, 48а, 65б, 99а.

Примечание: Шкалы № 1, 3, 4, 8, 10 и 11 содержат по 10 пунктов, в то время как остальные – по 15. Для получения сопоставимых результатов количество баллов по указанным шкалам следует умножить на 1,5.

Можно получить результаты в процентах, решив следующую пропорцию:

15 баллов (максимум по каждой шкале) составляют 100 %, а число набранных баллов составляет $x\%$.

1. Шкала ориентации во времени показывает, насколько человек живет настоящим, не откладывая свою жизнь «на потом» и не пытаясь найти убежище в прошлом. Высокий результат характерен для лиц, хорошо понимающих экзистенциальную ценность жизни «здесь и теперь», способных наслаждаться актуальным моментом, не сравнивая его с прошлыми радостями и не обесценивая предвкушением грядущих успехов. Низкий результат – это люди, невротически погруженные в прошлые переживания, с завышенным стремлением к достижениям, мнительные и неуверенные в себе.

2. Шкала ценностей. Высокий балл по этой шкале свидетельствует, что человек разделяет ценности самоактуализирующейся личности, к числу которых А. Маслоу относил такие, как истина, добро, красота, целостность, отсутствие раздвоенности, жизненность, уникальность, совершенство, свершения, справедливость, порядок, простота, легкость без усилия, игра, самодостаточность. Предпочтение этих ценностей указывает на стремление

к гармоничному бытию и здоровым отношениям с людьми, далекое от желания манипулировать ими в своих интересах.

3. Взгляд на природу человека может быть положительным (высокая оценка) или негативным (низкая). Эта шкала описывает веру в людей, в могущество человеческих возможностей. Высокий показатель может интерпретироваться как устойчивое основание для искренних и гармоничных межличностных отношений, естественная симпатия и доверие к людям, честность, непредвзятость, доброжелательность.

4. Высокая потребность в познании характерна для самоактуализирующейся личности, всегда открытой новым впечатлениям. Эта шкала описывает способность к бытийному познанию – бескорыстную жажду нового, интерес к объектам, не связанный прямо с удовлетворением каких-либо потребностей. Такое познание, считает А. Маслоу, более точно и эффективно, поскольку его процесс не искажается желаниями и влечениями, человек при этом не склонен судить, оценивать и сравнивать. Он просто видит то, что есть, и ценит это.

5. Стремление к творчеству или креативность – неременный атрибут самоактуализации, которую попросту можно назвать «творческим отношением к жизни».

6. Автономность, по мнению большинства гуманистических психологов, является главным критерием психического здоровья личности, ее целостности и полноты. Это понятие тяготеет к таким чертам, как жизненность (aliveness) и самоподдержка (self-support) у Ф. Перлза, направляемость изнутри (inner-directed) у Д. Рисмена, зрелость (ripeness) у К. Роджерса. Самоактуализирующаяся личность автономна, независима и свободна, однако это не означает отчуждения и одиночества. В терминах Э. Фромма автономность – это позитивная «свобода для» в отличие от негативной «свободы от».

7. Спонтанность – это качество, вытекающее из уверенности в себе и доверия к окружающему миру, свойственных самоактуализировавшимся людям. Высокий показатель по шкале спонтанности свидетельствует о том, что самоактуализация стала образом жизни, а не является мечтой или стремлением. Способность к спонтанному поведению фрустрируется культурными нормами, в естественном виде ее можно наблюдать разве что у маленьких детей. Спонтанность соотносится с такими ценностями, как свобода, естественность, игра, легкость без усилия.

8. Самопонимание. Высокий показатель по этой шкале свидетельствует о чувствительности, сензитивности человека к своим желаниям и потребностям. Такие люди свободны от психологической защиты, отделяющей личность от собственной сущности, они не склонны подменять собственные вкусы и оценки внешними социальными стандартами. Показатели по шкалам самопонимания, спонтанности и аутосимпатии, как правило, связаны между собой. Низкий балл по шкале самопонимания

свойственен людям неуверенным в себе, ориентирующимся на мнение окружающих. Д. Рисмен называл таких людей «ориентированными извне», в отличие от «ориентированных изнутри».

9. Аутосимпатия – естественная основа психического здоровья и цельности личности. Низкие показатели имеют люди невротичные, тревожные, неуверенные в себе. Аутосимпатия вовсе не означает тупого самодовольства или некритичного самовосприятия, это просто хорошо осознаваемая позитивная «Я-концепция», служащая источником устойчивой адекватной самооценки.

10. Шкала контактности измеряет общительность личности, ее способность к установлению прочных и доброжелательных отношений с окружающими. В вопроснике САМОАЛ контактность понимается не как уровень коммуникативных способностей личности или навыки эффективного общения, но как общая предрасположенность к взаимно полезным и приятным контактам с другими людьми, необходимая основа синергической установки личности.

11. Шкала гибкости в общении соотносится с наличием или отсутствием социальных стереотипов, способностью к адекватному самовыражению в общении. Высокие показатели свидетельствуют об аутентичном взаимодействии с окружающими, способности к самораскрытию. Люди с высокой оценкой по этой шкале ориентированы на личностное общение, не склонны прибегать к фальши или манипуляциям, не смешивают самораскрытие личности с самопредъявлением – стратегией и тактикой управления производимым впечатлением. Низкие показатели характерны для людей ригидных, не уверенных в своей привлекательности, в том, что они интересны собеседнику и общение с ними может приносить удовольствие.

5. ДИАГНОСТИКА УРОВНЯ САМОРАЗВИТИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (Л. Н. БЕРЕЖНОВА)

Шкалы: уровень стремления к саморазвитию, самооценка личностью своих качеств, оценка проекта педагогической поддержки

Назначение теста

Известно, что саморазвитие характеризуется стремлением развиваться, наличием качеств личности, способствующих саморазвитию, и возможностей реализации себя в профессиональной деятельности.

Тест «Рефлексия на саморазвитие» включает 18 вопросов и по три предполагаемых ответа на каждый. Однозначно выбранные ответы позво-

ляют определить уровень стремления к саморазвитию, самооценку своих качеств, способствующих саморазвитию, оценку возможностей реализации себя в профессиональной деятельности (в данном случае – оценку проекта педагогической поддержки как возможности профессиональной самореализации).

Инструкция к тесту

Ответьте на все 18 вопросов, выбирая только один из предложенных вариантов ответа. Для этого после каждого вопроса нужно обвести букву а, в или с.

Тест

1. На основе сравнительной самооценки выберите, какая характеристика вам более всего подходит:
 - 1) целеустремленный;
 - 2) трудолюбивый;
 - 3) дисциплинированный.
2. За что вас ценят коллеги?
 - 1) за то, что я ответственный;
 - 2) за то, что отстаиваю свою позицию и не меняю решений;
 - 3) за то, что я эрудированный, интересный собеседник.
3. Как вы относитесь к идее педагогической поддержки?
 - 1) думаю, что это пустая трата времени;
 - 2) глубоко не вникал в проблему;
 - 3) положительно, активно включаюсь в проект.
4. Что вам больше всего мешает профессионально самосовершенствоваться?
 - 1) недостаточно времени;
 - 2) нет подходящей литературы и условий;
 - 3) не хватает силы воли и упорства.
5. Каковы лично ваши типичные затруднения в осуществлении педагогической поддержки?
 - 1) не ставил перед собой задачу анализировать затруднения;
 - 2) имея большой опыт, затруднений не испытываю;
 - 3) точно не знаю.
6. На основе сравнительной самооценки выберите, какая характеристика вам более всего подходит.
 - 1) требовательный;
 - 2) настойчивый;
 - 3) снисходительный.

7. На основе сравнительной самооценки выберите, какая характеристика вам более всего подходит.

- 1) решительный;
- 2) сообразительный;
- 3) любознательный,

8. Какова ваша позиция в проекте педагогической поддержки?

- 1) генератор идей;
- 2) критик;
- 3) организатор.

9. На основе сравнительной самооценки выберите, какие качества у вас развиты в большей степени.

- 1) сила воли;
- 2) упорство;
- 3) обязательность.

10. Что вы чаще всего делаете, когда у вас появляется свободное время?

- 1) занимаюсь любимым делом;
- 2) читаю;
- 3) провожу время с друзьями.

11. Какая из нижеприведенных сфер для вас в последнее время представляет познавательный интерес?

- 1) методические знания;
- 2) теоретические знания;
- 3) инновационная педагогическая деятельность.

12. В чем вы могли бы себя максимально реализовать?

- 1) если бы работал так, как и прежде;
- 2) считаю, что в новом проекте педагогической поддержки;
- 3) не знаю.

13. Каким вас чаще всего считают ваши друзья?

- 1) справедливым;
- 2) доброжелательным;
- 3) отзывчивым.

14. Какой из трех принципов вам ближе всего? Какого вы придерживаетесь чаще всего?

1) жить надо так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы;

- 2) в жизни всегда есть место самосовершенствованию;
- 3) наслаждение жизнью в творчестве.

15. Кто ближе всего к вашему идеалу?

- 1) человек сильный духом и крепкой воли;
- 2) человек творческий, много знающий и умеющий;
- 3) человек независимый и уверенный в себе.

16. Удастся ли вам в профессиональном плане добиться того, о чем вы мечтаете?

- 1) думаю, что да;
- 2) скорее всего, да;
- 3) как повезет.

17. Что вас больше привлекает в проекте педагогической поддержки?

- 1) то, что большинство учителей одобряют идею педагогической поддержки;
- 2) не знаю еще;
- 3) новые возможности преподавательской деятельности и перспектива самореализации.

18. Представьте, что вы стали миллиардером. Что бы вы предпочли?

- 1) путешествовал бы по всему миру;
- 2) построил бы частную школу и занимался любимым делом;
- 3) улучшил бы свои бытовые условия и жил в свое удовольствие.

Обработка и интерпретация результатов теста

Ключ к тесту

Вопрос	Оценочные баллы ответов	Вопрос	Оценочные баллы ответов
1	a – 3; b – 2; c – 1	10	a – 2; b – 3; c – 1
2	a – 2; b – 1; c – 3	11	a – 1; b – 2; c – 3
3	a – 1; b – 2; c – 3	12	a – 1; b – 3; c – 2
4	a – 3; b – 2; c – 1	13	a – 3; b – 2; c – 1
5	a – 2; b – 3; c – 1	14	a – 1; b – 3; c – 2
6	a – 3; b – 2; c – 1	15	a – 1; b – 3; c – 2
7	a – 2; b – 3; c – 1	16	a – 3; b – 2; c – 1
8	a – 3; b – 2; c – 1	17	a – 2; b – 1; c – 3
9	a – 2; b – 3; c – 1	18	a – 2; b – 3; c – 1

Интерпретация результатов теста

Суммарное число баллов распределяется в следующем порядке:

Суммарное число баллов	Уровень стремления к саморазвитию
18–24	Очень низкий
25–29	Низкий
30–34	Ниже среднего
35–39	Средний
40–44	Выше среднего
45–49	Высокий
50–54	Очень высокий

Самооценка личностью своих качеств, способствующих саморазвитию, определяется по ответам на вопросы 1, 2, 6, 7, 9, 13. Суммарное число баллов в указанных вопросах распределяется в следующем порядке:

Суммарное число баллов	Самооценка личностью своих качеств
18–17	Очень высокая
16–15	Завышенная
14–11	Нормальная
11–9	Заниженная
8–7	Низкая
6	Очень низкая

Оценка проекта педагогической поддержки как возможности профессиональной самореализации определяется по ответам на вопросы 3, 5, 8, 12, 17. Суммарное число баллов в указанных вопросах распределяется в следующем порядке:

Суммарное число баллов	Оценка проекта педагогической поддержки
15-14	Как возможности профессиональной самореализации.
13-11	Как необходимого и достаточного для самореализации.
10-9	Скорее всего, как перспективного для самореализации.
7-6	Неопределенная оценка, скорее всего, как неперспективного для самореализации.
5	Как недостойного внимания в плане самореализации.

6. СТРАТЕГИИ САМОУТВЕРЖДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ (Е. П. НИКИТИН, Н. Е. ХАРЛАМЕНКОВА)

НАЗНАЧЕНИЕ МЕТОДИКИ: Феномен самоутверждения идентифицируется с особенностями фиксации личностью уникального способа своей жизни в социуме. В данной методике самоутверждение личности рассматривается в контексте факторной природы, включающей следующие три стратегии: самоподавление, конструктивность и агрессивность.

ИНСТРУКЦИЯ: Перед вами опросник, включающий различные жизненные ситуации. Прочитав утверждение или вопрос, выберите ответ (1, 2, 3, 4 или 5), отражающий ваши типичные действия или состояния в той или иной ситуации. Долго не задумывайтесь, здесь правильных и неправильных ответов нет. Подходящий для вас ответ отметьте на специальном бланке.

Опросник

1.

Вы приехали на отдых.

- 1.) Обязательно с кем-нибудь познакомитесь.
- 2.) Другие должны принять за честь знакомство с вами.
- 3.) Будете пребывать в одиночестве.
- 4.) Если вам предложат, познакомитесь с кем-нибудь.
- 5.) Будете находиться в сомнениях, как познакомиться.

2.

Если вы радуетесь, как это обычно бывает?

- 1.) Больше испытываю недовольство.
- 2.) Смеюсь, улыбаюсь.
- 3.) Бываю просто доволен.
- 4.) Сдерживаю радость.
- 5.) Не знаю, как радуются.

3.

Вы решили перекусить, но принесенное блюдо кажется вам не совсем съедобным.

- 1.) Решите, что сегодня неудачный день и уйдете.
- 2.) Просто расстроитесь.
- 3.) Съедите.
- 4.) Громко потребуете возврата денег.
- 5.) Попробуете и отставите в сторону.

4.

Вы едете в поезде, а постельного белья вам не дали.

- 1.) Будете долго ждать, когда придет проводник.
- 2.) Попросите своего спутника помочь вам.
- 3.) Ляжете спать без белья.
- 4.) Потребуете к себе бригадира поезда.
- 5.) Добьетесь, чтобы вам выдали все необходимое.

5.

Можете ли вы о себе сказать, что способны подавить свои чувства, когда ситуация не позволяет выразить их в полной мере.

- 1.) Часто подавляю.
- 2.) Выражаю умеренно.
- 3.) Стараюсь не попадать в такие ситуации.
- 4.) Очень часто подавляю.
- 5.) Почти никогда не подавляю.

6.

В очередной раз вас просят выполнить работу за другого человека.

- 1.) С готовностью согласитесь.
- 2.) Безоговорочно откажетесь.
- 3.) Обрадуетесь случаю свести с ним счеты.
- 4.) Согласитесь, ругая себя за это.
- 5.) Откажетесь, испытывая неловкость.

7.

Вы идете в театр, но не знаете, как к нему проехать.

- 1.) Спросите кого-нибудь, как проехать.
- 2.) Будете искать сами.
- 3.) Возмутитесь тому, что ваш спутник заранее не узнал дорогу в театр.
- 4.) Вообще не пойдете в театр.
- 5.) Обратитесь к знакомому за помощью.

8.

Вам дали большую премию.

- 1.) Очень обрадуетесь.
- 2.) Засомневаетесь, не спутали ли вас с кем-нибудь.
- 3.) Приятно удивитесь.
- 4.) Выразите недоумение, почему у других премия больше.
- 5.) Примите как должное.

9.

Вам необходимо выполнить срочную работу, но знакомые настаивают на том, чтобы вы пришли к ним в гости.

- 1.) Нехотя согласитесь.
- 2.) Откажетесь, и будете испытывать неловкость.
- 3.) Резко откажетесь, т. к. ваши просьбы игнорируются еще чаще.
- 4.) Просто откажетесь.
- 5.) Согласитесь, т. к. вам кажется, что просьба вполне обоснована.

10.

Приятель занял у вас денег, обещая скоро вернуть, но вместо этого снова просит займы.

- 1.) Дадите и будете считать себя размазней.
- 2.) Будете в страшном гневе и наговорите ему много нелестных слов.
- 3.) Не дадите, и уже этим все будет сказано.
- 4.) Не дадите, но для себя решите, что поступили неправильно.
- 5.) Дадите, т. к. боитесь остаться совсем без друзей.

11.

В магазине вы просите посмотреть товар, а на вас не обращают внимания.

- 1.) Обратитесь еще раз и уйдете, не получив ответа.
- 2.) Предложите свою помощь продавцу, т. к. вам кажется, что он устал за целый день работы.
- 3.) Настойчиво и требовательно добьетесь своего.
- 4.) Найдете возможность отыгаться на недостатках продавца.
- 5.) Отойдете к другому прилавку.

12.

К вам обращаются с просьбой, когда вы очень заняты.

- 1.) Немедленно переключитесь на проблемы обратившегося к вам человека.
- 2.) Откажетесь, а потом передумаете.
- 3.) С недовольством отложите свою работу.
- 4.) Предложите подождать и продолжите свою работу.
- 5.) Отчитаете человека за то, что он не вовремя к вам обратился.

13.

Ваш знакомый устроился на интересную работу с высоким окладом.

- 1.) Никак не прореагируете на это событие.
- 2.) Пожалуетесь ему на свою неустроенность.
- 3.) Поздравите по телефону.
- 4.) Выразите свою радость при встрече.
- 5.) Еще раз утвердитесь во мнении, что у него везде знакомства.

14.

Вы сделали новый ключ, но им нельзя открыть дверь.

- 1.) Потребуете сделать новый ключ.
- 2.) Придете в замешательство.
- 3.) Пошлете в мастерскую кого-нибудь познергичней.
- 4.) Поменяете замок.
- 5.) Устроите в мастерской скандал.

15.

Когда вы с кем-нибудь общаетесь, вы:

- 1.) Инициативу передаете вашему партнеру.
- 2.) Говорите больше всех, заканчивая разговор, когда это нужно именно вам.
- 3.) Начинаете и ведете разговор.
- 4.) Сомневаетесь, так ли вы себя ведете.
- 5.) Чувствуете себя несколько застенчиво.

16.

Вы слегка торопитесь, но к вам обращаются с просьбой, которая не требует немедленного исполнения.

- 1.) Согласитесь выполнить незамедлительно.
- 2.) Оставьте просьбу без внимания.
- 3.) Неуверенно откажетесь.
- 4.) Согласитесь, испытывая собственные затруднения.
- 5.) Попросите отложить ее решение на более поздний срок.

17.

Ваш собеседник говорит такие вещи, с которыми трудно согласиться.

- 1.) Будете с ним спорить, приводя доводы.
- 2.) Обругаете его про себя.
- 3.) Скажете, что он невежда.
- 4.) Станете с ним солидарны.
- 5.) Вам все равно.

18.

Часто ли вы выражаете обоснованное недовольство?

- 1.) Очень часто.
- 2.) Часто.
- 3.) Иногда.
- 4.) Почти никогда.
- 5.) И в плохом вижу хорошее.

19.

Вы нечаянно толкнули прохожего.

- 1.) Остановитесь и спросите, все ли в порядке.
- 2.) Обернетесь и убедитесь, что все нормально.
- 3.) Сделаете вид, что не заметили этого.
- 4.) Броситесь извиняться, предлагать помощь.
- 5.) Скажете, чтобы был осмотрительнее.

20.

Вы отремонтировали часы, а они все равно не идут.

- 1.) Почувствуете в этом свою вину.
- 2.) Попросите у кого-нибудь совета.
- 3.) Будете находиться в нерешительности.
- 4.) Потребуете нового ремонта или обмена часов.
- 5.) Вернетесь в бюро ремонта, т. к. у вас есть что сказать мастеру.

21.

Знакомо ли вам чувство радости?

- 1.) Скорее чувство покоя.
- 2.) Немного.

- 3.) Когда есть с кем порадоваться.
- 4.) Часто испытываю это чувство.
- 5.) Многое раздражает, а не радует.

22.

Вас подвел деловой партнер, друг, приятель.

- 1.) Выплеснете на него всю свою злость.
- 2.) Подумаете: «Это и к лучшему».
- 3.) Расстроитесь.
- 4.) Заставите исправить положение.
- 5.) Затаите обиду.

23.

Вам долго не возвращают нужную книгу.

- 1.) Открыто обвините этого человека в необязательности.
- 2.) Оставьте книгу у него.
- 3.) Слегка рассердитесь.
- 4.) Потребуете книгу обратно.
- 5.) Посоветуетесь с другим, как обычно.

24.

Обувь, купленная вами совсем недавно, пришла в негодность.

- 1.) Обменяете на новую.
- 2.) Пойдете ругаться с продавцом.
- 3.) Оставьте на черный день.
- 4.) Будете озабочены этим, не зная как поступить.
- 5.) Станете носить дальше.

25.

Вы закончили важную работу, которая была высоко оценена другими.

- 1.) Останетесь недовольны, с вашей точки зрения, невысокой оценкой.
- 2.) Будете находиться в состоянии апатии.
- 3.) Поделитесь радостью с другими.
- 4.) Останетесь недовольны собой.
- 5.) Будете очень довольны.

26.

Вам позвонили поздно ночью, неправильно набрав номер.

- 1.) Не подойдете к телефону в любом случае.
- 2.) Скажете по телефону, что нужно правильно набирать номер.
- 3.) Недовольно выслушаете извинения.
- 4.) В гневе бросите трубку.
- 5.) Обрадуетесь, т. к. вам все равно не до сна.

27.

На день рождения вам преподнесли приятный сюрприз.

- 1.) Это невозможно, т. к. мало кто способен на такие сюрпризы.
- 2.) Вам кажется, что вы этого не заслужили.
- 3.) Будете довольны.
- 4.) Останетесь равнодушны, т. к. вы этого ожидали.
- 5.) Очень обрадуетесь

28.

Ваше место в театре занято.

- 1.) Сядете на другое место, хотя там хуже видно.
- 2.) Будете пребывать в недоумении.
- 3.) Отреагируете на ситуацию.
- 4.) Попробуете освободить место.
- 5.) Сдержитесь в проявлении отрицательных эмоций.

29.

Оказавшись один на один с малознакомым человеком, вы:

- 1.) Долго и мучительно выбираете тему для разговора.
- 2.) Напряженно молчите.
- 3.) Сами предлагаете тему для беседы.
- 4.) Вынуждаете его развлекать вас.
- 5.) Ждете появления кого-нибудь из знакомых.

30.

Вы смотрите телевизор, а ваши близкие переключают его на другую программу.

- 1.) Что ж, придется смотреть эту.
- 2.) Рассердитесь и потребуете переключить обратно.
- 3.) Промолчите, демонстрирую недовольство.
- 4.) Поссоритесь.
- 5.) Любезно согласитесь, т. к. новая программа вроде бы интереснее.

31.

Вы собрались уходить, а ваш начальник просит вас остаться, т. к. необходимо еще поработать.

- 1.) Неуверенно откажетесь.
- 2.) Не подчинитесь, страшно негодую при этом.
- 3.) Откажетесь, ссылаясь на занятость.
- 4.) Согласитесь, радуясь, что на вас обратили внимание.
- 5.) Согласитесь, проклиная себя за это.

32.

Если вам необходимо с кем-нибудь познакомиться, как вы это делаете?

- 1.) Полагаетесь на судьбу, стечение обстоятельств.
- 2.) Просите кого-нибудь посодействовать.
- 3.) Действуете очень напористо и решительно.
- 4.) Проявляете инициативу, договариваетесь о встрече.
- 5.) Мысленно проигрываете эту ситуацию в разных вариантах, не переходя к делу.

33.

Сосед попросил у вас утюг, а вы в это время сами гладите.

- 1.) Категорически откажете.
- 2.) Откажете, и вас замучают угрызения совести.
- 3.) Отдадите и включите старый утюг.
- 4.) Просто откажете.
- 5.) Дадите, не желая того.

34.

Вы пришли на рынок. И пожилая женщина просит вас купить у нее оставшийся товар.

- 1.) Откажетесь, сожалея, что так поступили.
- 2.) Купите, досадуя на себя.
- 3.) Пройдете мимо.
- 4.) Будете раздражены этим.
- 5.) Купите на последние деньги.

35.

Когда вы находитесь в гостях, где много неизвестных вам людей, то:

- 1.) Общаетесь только со знакомыми.
- 2.) Стремитесь максимально привлечь к себе внимание.
- 3.) Чувствуете себя скованно.
- 4.) Нередко находитесь в центре внимания.
- 5.) Не решаетесь с кем-нибудь познакомиться.

36.

Врач неожиданно заканчивает работу после того, как вы уже долго ждали приема.

- 1.) Примите как должное.
- 2.) Расстроитесь и уйдете.
- 3.) Возмутитесь, а потом все-таки успокоитесь.
- 4.) Выскажите врачу все, что накопело, не выбирая выражений.
- 5.) Потребуете, чтобы прием продолжал другой врач.

Обработка и интерпретация результатов

При обработке данных используются два критерия:

Оценка принадлежности к группе, сделанная в результате подсчета общей суммы баллов по опроснику ($S = 1\sum a + 2\sum b + 3\sum c + 4\sum d + 5\sum k$, где a – ответы, оцениваемые 1 баллом, b – ответы, оцениваемые 2 баллами, c – ответы, оцениваемые 3 баллами, d – ответы, оцениваемые 4 баллами и k – ответы, оцениваемые 5 баллами).

Оценка, полученная на основе сравнения 3-х количественных характеристик (дискриминирующих признаков): 1 признак получает количественную оценку в результате сложения ответов, которым приписываются 1 и 2 балла, и указывает на выраженность тенденции самоподавления: $P1 = 1\sum a + 2\sum b$; 2 признак получен при сложении ответов с оценками 3 и 4 балла, он отражает развитость конструктивных стратегий: $P2 = 3\sum c + 4\sum d$; 3 признак – количественная величина склонности человека к доминированию, полученная путем сложения ответов с оценками 4 и 5 баллов: $P3 = 4\sum d + 5\sum k$.

Деление испытуемых на группы, которое осуществляется в соответствии с новым критерием (три дискриминирующих признака), позволило снять целый ряд вопросов относительно так называемых «спорных случаев» и сформировать количественно и качественно новые группы (таблица 1,2).

Таблица 1

Показатели центральных тенденций и разброса данных в трех группах, выделенных с помощью разных критериев: суммы баллов по опроснику и 3 дискриминирующим признакам

№ группы	Сумма баллов по опроснику			P1			P2			P3		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Среднее	108	121	133	18	11	6	81	104	114	65	87	111
Медиана	108	121	132	18	11	5	84	104	115	68	88	110
Дисперсия	11	18	19	19	9	8	183	76	196	210	98	91
Максимум	114	129	144	29	20	14	101	120	130	95	107	129
Нижн. квартиль	104	118	130	15	9	3	69	99	106	56	80	105
Верхн. квартиль	111	125	136	21	13	6	90	111	124	76	93	117

1, 2, 3 – номера групп

Таблица 2

Распределение испытуемых по группам: (1) по критерию суммы баллов и (2) по критерию сравнения выраженности трех тенденций (дискриминирующих признаков)

№ группы	Сумма баллов	Границы групп по дискриминирующим признакам		
	Границы группы	P1	P2	P3
1	90–111	15–21	69–90	56–75
2	112–123	9–13	99–111	80–93
3	124–144	3–6	106–124	105–117

Для стандартизации данных и определения границ между тремя эмпирическими группами проводилось преобразование результатов в стены (таблица 3). Стены – это стандартизованный показатель, который разбивает нормальное распределение на десять интервалов-категорий, каждая из которых содержит разный процент распределения.

Таблица 3

Преобразование сырых данных (суммы баллов по опроснику) в стены.

X	Частота	Накопленная частота (L)	LЧ1/n	Стены	Границы групп
87	2	2	0,008	1	87–111 баллов стратегия самоподавления
91,83	2	4	0,016	1	
96,67	2	6	0,025	2	
101,5	14	20	0,085	3	
106,3	23	43	0,172	4	
111,2	29	72	0,305	4	
116,0	30	102	0,432	5	112–130 баллов конструктивная стратегия
120,8	46	148	0,627	6	
125,7	35	183	0,775	7	
130,5	35	218	0,924	8	
135,5	13	231	0,979	8	
140,2	5	236	1	9	131 и выше агрессивная стратегия

X – значения переменной;

L – накопленная частота;

n – объем выборки

В соответствии с полученными данными, определились три группы испытуемых: 1 – с ориентацией на стратегию самоподавления (n = 44); 2 – с преобладанием конструктивной стратегии самоутверждения (n = 135); 3 – с предпочтением агрессивной стратегии самоутверждения (n = 57).

Стратегия самоподавления (самоотрицания) может проявляться в конформной установке по отношению к группе, в поиске сильного лидера, полизависимости, в проявлении гиперответственности, мазохизма и др. У представителей данной группы доминирует механизм отрицания. Стремление к самораскрытию и самовыражению имеет низкие значения.

Стратегия конструктивного самоутверждения, как правило, проявляется в умении решать проблемы, склонности к обоснованному риску,

в спонтанном проявлении своих способностей, в творчестве. Лица с выраженным конструктивным самоутверждением используют разные механизмы психологической защиты, но чаще всего прибегают к зрелым способам защиты, например, идентификации. Для них характерно стремление к самораскрытию и самовыражению.

Стратегия доминирования как стратегия компенсации гиперпотребности в самоутверждении может проявляться в форме вербальной агрессии, в виде создания искусственных препятствий и связанных с ними состояний фрустрации у другого человека в виде утаивания от него важной информации и эмоциональной изоляции.

По мнению ряда авторов (Бэрн Р, Ричардсон Д., 1997), некоторая деструктивность данной стратегии, включающей гиперсамоутверждение и принуждение в форме множества агрессивных действий, не предполагает причинение ущерба другой личности. Данная стратегия выражается в большом стремлении к доминированию в межличностных отношениях. Люди с данной стратегией предпочитают сохранять устойчивость самооценки с помощью механизма проекции. Для них характерны средние значения по фактору самораскрытия и высокие показатели по самовыражению.

Источник: Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов

Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп

7. ДИАГНОСТИКА РЕАЛИЗАЦИИ ПОТРЕБНОСТЕЙ В САМОРАЗВИТИИ

Инструкция: Отвечая на вопросы анкеты, поставьте, пожалуйста, баллы, соответствующие вашему мнению:

5 – если данное утверждение полностью соответствует действительности;

4 – скорее соответствует, чем нет;

3 – и да, и нет;

2 – скорее не соответствует;

1 – не соответствует.

Опросник

1. Я стремлюсь изучить себя.
2. Я оставляю время для развития, как бы ни был занят делами.
3. Возникающие препятствия стимулируют мою активность.
4. Я ищу обратную связь, так как это помогает мне узнать и оценить себя.
5. Я рефлексирую свою деятельность, выделяя для этого специальное время.

6. Я анализирую свои чувства.
7. Я много читаю.
8. Я широко дискутирую по интересующим меня вопросам.
9. Я верю в свои возможности.
10. Я стремлюсь быть более открытым человеком.
11. Я осознаю то влияние, которое оказывают на меня окружающие люди.
12. Я управляю своим профессиональным развитием и получаю положительные результаты.
13. Я получаю удовольствие от освоения нового.
14. Возрастающая ответственность не пугает меня.
15. Я положительно отнес(лась)ся бы к продвижению по службе.

Обработка и интерпретация результатов.

Подсчитайте общую сумму баллов.

Если у вас 55 и более баллов, значит, вы активно реализуете свои потребности в саморазвитии;

диапазон от 36 до 54 баллов свидетельствует о том, что у вас отсутствует сложившаяся система саморазвития;

результат от 15 до 35 баллов дает основание полагать, что исследуемый находится в стадии остановившегося саморазвития.

Додаток II

Ювілейні дати Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2013 рік

90 років

ЧИЧИБАБІН БОРИС ОЛЕКСІЙОВИЧ (03.01.1923 – 15.12.1994)

Поет, лауреат Державної премії СРСР

Чичибабін (Полушин) Борис Олексійович народився у м. Кременчук Полтавської губернії у родині офіцера. Навчання почав у 1930 р., у с. Рогань, середню школу закінчив у м. Чугуїв. 1940 р. вступив на історичний факультет Харківського університету. Навчання було перерване Великою Вітчизняною війною, в роки якої він служив у частинах Закавказького військового округу. Після демобілізації у 1945 р. повернувся до університету. У 1946 р. його було засуджено до позбавлення волі за антирадянську агітацію. Реабілітований в 1957 р. Працював чорноробом, працівником сцени Харківського театру російської драми. Перші вірші опублікував під час навчання в університеті, підписуючи їх дівочим прізвищем матері – Чичибабін. Його

поетичний дебют відбувся 1958 р. на сторінках журналу «Знамя». Протягом 1963–1968 рр. вийшли його поетичні збірки: «Молодость», «Мороз и солнце», «Гармония», «Плывет Аврора». Після виключення зі Спілки письменників друкувався за кордоном. У 1960-ті рр. ввійшов до кола харківської інтелігенції. 1964 р. очолив літературну студію при Будинку культури працівників зв'язку. Робота студії стала яскравим епізодом в культурному житті Харкова, внеском міста у «шістдесятництво». Проте вже через два роки його усунули від керівництва студією, а саму студію було розпущено. Член Спілки письменників СРСР (1966 р). За «самвидатівську» діяльність його виключили зі Спілки (1973 р), а в часи «перебудови» – поновили (1987 р). Лауреат Державної премії СРСР (1990), премії ім. А. Д. Сахарова від російської письменницької організації «Апрель» (1992). Його іменем названо вулицю у Дзержинському р-ні Харкова.

240 років

КАРАЗІН ВАСИЛЬ НАЗАРОВИЧ
(30.01.1773 – 4.11.1842)

*Засновник Харківського університету, вчений, винахідник,
громадський діяч*

Народився у с. Кручик Богодухівського повіту. Яскравий представник епохи Просвітництва у Російській імперії першої половини ХІХ ст. – Василь Каразін – відомий як автор оригінальних соціально-економічних проектів, видатний винахідник і раціоналізатор, який зробив вагомий внесок у різні галузі знань. В. Н. Каразін брав активну участь у громадсько-політичному житті свого часу. Він став ідейним натхненником і безпосереднім організатором першого на сході України класичного університету (заснований у 1804 р.). Йому вдалося об'єднати бажання слобідсько-української громадськості з планами уряду щодо створення в країні університетів. Завдяки енергійним зусиллям Василя Назаровича були не тільки зібрано необхідні кошти, розроблено плани майбутнього навчального закладу, а й багато зроблено для реалізації цього проекту. 29 січня 1805 року Харківський імператорський університет відчинив свої двері. Академік Д. І. Багалій писав: «Василь Каразін – істинний винуватець існування Харківського університету».

Минуло майже 200 років, й ім'я засновника було присвоєно Харківському національному університету. У наш час пам'ятник видатного просвітителя прикрашає вхід до Головного корпусу університету. На пам'ятнику є написи, які свідчать про полум'яну любов вченого до своєї батьківщини: «Главным предметом учреждения университета было у меня благосостояние моей милой страны и полуденного края России». Він писав: «Блажен уже стократно, ежели случай поставил меня в зависимость сделать

малейшее добро любезной моей Украине, которые пользы столь тесно сопряжены с пользами исполинской России».

Могила В. Н. Каразіна в наш час знаходиться у м. Миколаєві, де нею опікуються студенти ХНУ імені В. Н. Каразіна, а також студенти Миколаївського університету імені Петра Могили.

125 років

БУЛАХОВСЬКИЙ ЛЕОНІД АРСЕНІЙОВИЧ **(02(14).04.1888 – 04.04.1961)**

Мовознавець

Народився у м. Харків у родині майстра-механіка. У 1910 р. закінчив Харківський університет. Працював викладачем гімназії. У 1916 р. став доцентом Харківського університету. Був професором Пермського (1917–1921), Харківського (1921–1942), Московського (1943), Київського (1944–1960) університетів. У 1946–1947 рр. завідував кафедрою української мови, у 1947–1960 рр. – кафедрою слов'янської філології Київського університету. У 1944–1961 рр. – директор Інституту мовознавства АН України. У 1957–1961 рр. – голова Українського комітету славистів. Академік АН УРСР (1939), член-кореспондент АН СРСР (1946), заслужений діяч науки УРСР (1941).

Наукові праці присвячені загальному російському та українському мовознавству, славистиці, зокрема, слов'янській акцентології, методиці викладання мови. Був відповідальним редактором і одним з авторів фундаментального «Курсу сучасної української літературної мови» (Т. 1–2, 1951). Автор підручників для вищої школи «Курс російської літературної мови» (1935), «Російська літературна мова першої половини ХІХ ст.» (1941–1948). Автор майже 400 наукових праць. Основні праці: «Вступ до мовознавства» (1953), «Нариси з загального мовознавства» (1955), «Питання про походження української мови» (1956) та ін. Досліджував давньоруські пам'ятки ХІІ–ХІV ст., розробляв українську лексикографію, вагомий внесок зробив в упорядкування українського правопису.

У Києві на честь Л. А. Булаховського названо вулицю.

140 років

БОГДАНОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ **(10(22).08.1873 – 07.04.1928)**

Філософ, громадський та політичний діяч, соціал-демократ

Богданов (Малиновський) Олександр Олександрович народився у м. Соколка Гродненської губ. У 1895 р. став студентом медичного факультету Харківського університету, який закінчив 1899 р. Був заарештований за революційну пропаганду і відправлений у заслання до Вологди

разом із А. В. Луначарським, М. О. Бердяєвим. Займався приватною медичною практикою. Підготував збірку «Нариси реалістичного світогляду». Примкнув до більшовиків. Розробляв деякі оригінальні ідеї, зокрема, теорію поняття «ідеологія». 1908 р. в еміграції створив перший марксистський роман-утопію «Червона зірка». Відійшовши від більшовиків у 1910-ті рр., розробляв ідеї кібернетики та атомної енергії. Під час Першої Світової війни служив полковим лікарем. Критикував більшовистську ідею революції у Росії, зазнавав переслідувань ДПУ. У 1926 р. очолив Інститут переливання крові. Загинув, проводячи експеримент на собі.

90 років

ГАЙДУШЕК ДАНІЕЛ КАРЛТОН
(09.09.1923 – 12.12.2008)

Вірусолог, епідеміолог, антрополог, етнограф, лауреат Нобелівської премії

Гайдушек Даніел Карлтон народився у м. Нью-Йорк у США. 1943 р. закінчив університет Рочестера за спеціальністю «біофізика», а 1946 р. – Медичну школу Гарварда. Завідував лабораторією Національного інституту здоров'я. Із середини 1950-х рр. активно займався вірусологією, дослідженням епідеміологічних проблем ізольованих народностей, вивчав вірусні інфекції у багатьох віддалених містах світу. Разом із Б. Бламбергом став лауреатом Нобелівської премії у галузі фізіології та медицини за відкриття нових механізмів виникнення та поширення інфекції. Його наукові інтереси охоплювали також педіатрію, мікробіологію, етіологію захворювань, генетику. Проводив епідеміологічні дослідження у СРСР. Заснував Центр вивчення та лікування енцефаліту. Активно співпрацював з Інститутом мікробіології та вірусології НАН України. Почесний доктор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з 2002 р.

170 років

СЕМИРАДСЬКИЙ ГЕНРІХ ПОЛИТОВИЧ
(10(22).10.1843 – 23.08.1902)

Російський та польський живописець

Г. І. Семирадський народився на Харківщині у с. Печеніги у родині військового. Його батько був генералом Російської армії. Він закінчив другу Харківську гімназію і вступив на фізико-теоретичне відділення природничого факультету Харківського імператорського університету. Ще зі студентських років його захоплював живопис. Свої перші уроки малювання він брав у вчителя своєї гімназії Д. І. Безперчого. З часом продовжив своє навчання

у Петербурзькій Академії мистецтв та за кордоном. За час навчання у Петербурзькій Академії отримав 5 срібних, 2 золоті медалі та звання вчителя 1-го ступеня.

Після закінчення навчання майже увесь час жив у Римі. Багато його праць було створено за біблійними мотивами. Одна з таких картин – «Світочі Християнства» – подарувала автору відомість та визнання його таланту. За свій шедевр Семирадський отримав від Академії звання професора. Серед найвідоміших творів Генріха Іполитовича: «Танок серед мечів», «Воскресіння Христове», «В'їзд спасителя в Єрусалим» та багато інших.

Семирадський був учасником багатьох Європейських та Російських виставок. Дійсний член Петербурзької Академії мистецтв, член Академії красних мистецтв у багатьох столицях Європи (Стокгольм, Рим, Берлін та ін.). Поміж інших численних нагород, Семирадський став Кавалером французького ордену Почесного легіону.

Твори Г. І. Семирадського зберігаються у картинних галереях та музеях Харкова, Львова, Санкт-Петербурга, Москви, Кракова та багатьох інших міст.

Помер у Стшалково, неподалік від м. Ченстохова (Польща).

175 років

ДРИНОВ МАРИН СТОЯНОВ **(1.11.1838 – 13.03.1906)**

Болгарський історик і філолог, громадський діяч, перший президент Болгарської академії наук, професор Харківського університету

Марин Стоянов (Степанович) народився у м. Панагюріште. Здобув освіту у Київській духовній семінарії та на історико-філологічному факультеті Московського університету. Здобув ступінь магістра і став лектором славістики у Харківському університеті. З 1876 р. – професор. З 1876 р. – міністр народної освіти Болгарської держави. Є співавтором Тирновської конституції Болгарії, засновником Національної бібліотеки м. Софія, болгарського алфавіту. З 1881 р. повернувся до Харкова, де працював до кінця життя. Є автором багатьох робіт з історії Болгарії та болгарської церкви. У 1898 р. став членом Петербурзької Академії наук. Був почесним членом багатьох зарубіжних наукових товариств. Після смерті О. О. Потебні очолював історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Помер від туберкульозу. Його ім'ям назване видавництво Болгарської академії наук і Центр болгаристики та балканських досліджень Харківського університету імені В. Н. Каразіна.

150 років

РЕДІН ЄГОР КУЗЬМИЧ
(14(2).11.1863 – 27(4)10(5).1908)

Історик, педагог, громадський діяч, публіцист

Єгор Кузьмич Редін – видатний представник російської та української історичної наук кінця ХІХ – поч. ХХ ст., відомий педагог, громадський діяч і публіцист. Він народився у селянській родині у с. Старше Курської губернії. Освіту здобув у Новоросійському університеті (м. Одеса). У 1893 році молодого вченого запросили до Харківського університету, де він став викладати на історико-філологічному факультеті. Дуже рано у нього виявився хист до історії мистецтва, і вся його подальша творчість була спрямована на дослідження історії художньої спадщини Давньої Русі, а також італійського мистецтва доби Відродження. Його праці – «Мозаїки равенських церков» (1896 р.), «Давні пам'ятки мистецтва Києва. Софійський собор, Золотоверхо-Михайлівський та Кирилівський монастирі», «Києво-Софійський собор. Дослідження давнього мозаїчного та фрескового живопису», «Історія мистецтва і російські художні старожитності» та ін. Паралельно з викладанням в Університеті (в 1907 році його обрали професором) Є. К. Редін займався активною громадською діяльністю. З 1893 року він був Членом-кореспондентом, а з 1902 року – дійсним членом Московського археологічного товариства. Багато зусиль і енергії віддавав вчений Харківському історико-філологічному товариству.

Спочатку він був членом, а з 1987 року – секретарем цього поважного громадського об'єднання науковців Слобожанщини. Важко переоцінити внесок Єгора Кузьмича у підготовку та проведення першої в історії нашого міста наукової конференції – ХІІ Археологічного з'їзду. Вчений створив декілька каталогів виставок з'їзду, зібрав велику кількість рідкісних фотографій старовинних пам'яток нашого краю. На жаль, тяжка хвороба перервала бурхливе науково-громадське життя одного із засновників харківської наукової школи історії мистецтв. У наш час могила Є. К. Редіна знаходиться на Алеї почесних поховань 13-го міського кладовища.

100 років

УСТИНОВА ТЕТЯНА ІВАНІВНА
(14.11.1913 – 4.09.2009)

Геолог, першовідкривач Долини гейзерів

Народилася у сім'ї геологів у м. Алушта. Закінчила Харківський університет у 1937 р. за спеціальністю «загальна геологія». Під час навчання в університеті вийшла заміж за зоолога Ю. В. Аверіна. Разом з ним працювала у Ільменському заповіднику на Уралі. У 1940 р. вирушила у Кроноць-

кий заповідник на Камчатці, де обіймала посаду спостережника метеостанції. Саме тут було здійснене відкриття Долини гейзерів, – видатне геолого-географічне відкриття ХХ ст. Воно стало відомим у роки війни й не привернуло до себе гідної уваги. Тетяні Устиновій – першій з європейців – вдалося проникнути на територію, яку місцеві жителі вважали обителлю злих духів і ніколи не згадували цієї місцини численним мандрівникам. Ця вчена не тільки відкрила унікальне місце розриву земної кори, але й дала назви найбільшим гейзерам. У повоєнні роки повернулася до європейської частини СРСР, де працювала у різних геологічних організаціях, викладала інженерну геологію у Кишинівському політехнічному інституті. У 1987 р. емігрувала до Канади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Социальное мышление личности : проблемы и стратегии исследования // Психологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 17–23.
2. Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современные психологические проблемы высшей школы. – Л., 1974. – Вып. 2. – С. 82–89.
3. Андреева Д. А. О понятии адаптации. Исследования адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество. – Л. : ЛГУ, 1973. – Вып. 13. – С. 62–69.
4. Анцыферова Л. И., Завалишина Д. Н., Рыбалко Е. Ф. Категория развития в психологии // Категории материалистической диалектики в психологии. – М. : Наука, 1988. – С. 22–55.
5. Бакшаева Н. А., Вербицкий А. А. Психология мотивации студентов. – М., 2006. – 203 с.
6. Блонский П. П. Избранные педагогические произведения. – М. : АПН РСФСР, 1961. – 695 с.
7. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избранные психологические труды / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – Москва ; Воронеж : Ин-т практической психологии, 1995. – 209 с.
8. Боронина Л. Н., Вишневский Ю. Р., Дидковская Я. В. Адаптация первокурсника : проблемы и тенденции // Университетское управление : практика и анализ. – М., 2001. – № 4(19). – С. 42–50.
9. Бугрименко А. Г. Внутренняя и внешняя учебная мотивация у студентов педагогического вуза // Психологическая наука и образование. – 2006. – № 4. – С. 48–54.
10. Варчев А. Э. Социально-психологические особенности современной студенческой учебной группы. [Текст] Автореф. дис... канд. психол. наук. – М., 2003. – 20 с.

11. Витенберг Е. В. Социально-психологические факторы адаптации к социальным и культурным изменениям. – СПб., 1995. – 123 с.
12. Власова Н. Н. К вопросу о содержании общественной мотивации // Психолого-педагогические проблемы коллектива и личности. – М., 1976. – С. 21–25.
13. Власова Н. Н. Экспериментальное изучение формирования направленности личности // Педагогические аспекты социальной психологии. – Минск, 1978. – С. 81–83.
14. Выготский Л. С. Собр. соч : в 6 т. – Т. 6. – М. : Педагогика, 1984. – 400 с.
15. Горлова Н. В. К вопросу об особенностях психологической готовности к профессиональной деятельности на начальном и завершающем этапах профессионального образования // Современные проблемы психологии развития и образования человека : сборник материалов / Под ред. В. Н. Скворцова. – СПб., 2010. – С. 85–91.
16. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – М. : Интор, 1996. – 544 с.
17. Дусавицкий А. К. Развитие личности в учебной деятельности. – М. : Дом педагогики, 1996. – 195 с.
18. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А., Кандыбович С. Л. Психология высшей школы. – Минск, 2006. – 395 с.
19. Емельянов В. В. Студенты об адаптации к вузовской жизни // Социс. – М., 2001. – № 9. – с. 42–48.
20. Запорожец А. В. Избран. психол. труды. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1986. – 318 с.
21. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
22. Зинченко В. П., Мещерякова Б. Г. Психологический словарь / В. П. Зинченко, Б. Мещерякова. – М. : Педагогика. – Пресс, 2001. – 440 с.
23. Иванова М. А., Титкова Н. А. Социально-психологическая адаптация иностранных студентов первого года обучения в вузе. – СПб., 1993. – 154 с.
24. Коломенский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск, 1976. – 293 с.
25. Кон И. С. В поисках себя : личность и ее самосознание. – М. : Политиздат, 1984. – 281 с.
26. Кондратьев Ю. М. Особенности отношений межличностной значимости в системах <студент-студент> и <преподаватель-студент> в современном российском вузе. [Текст] Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 2006. – 20 с.
27. Костюк Г. С. Проблема развития ребенка в советской психологии // Вопр. психологии. – 1967. – № 6. – С. 23–45.
28. Кравцова Е. Е. Психологические новообразования дошкольного возраста // Вопр. психологии. – 1996. – № 6. – С. 65–73.

29. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
30. Лийметс Х. Й. Некоторые педагогические меры, способствующие адаптации студентов первого курса в вузе : докл. на пленуме совета / Х. Й. Лийметс, Б. Я. Недзвецкий ; Тартус. гос. унт. – Тарту, 1970. – 16 с.
31. Лисовский В. Т., Дмитриев А. В. Личность студента. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1974. – 305 с.
32. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Изд. 2-е доп. и перераб. – Л. : Медицина, 1983. – 408 с.
33. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : [В 2 т.]. – Т. 2 : Моделювання психологічних новоутворень : генетичний аспект. – К. : Форум, 2002. – 335 с.
34. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : [В 2 т.]. – Т. 1 : Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К. : Форум, 2002. – 319 с.
35. Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте : пособие для учителя. – М., 1983. – 389 с.
36. Мирзаянова Л. Ф. Особенности учебно-познавательной и учебно-профессиональной мотивации студентов-первокурсников в период адаптации к профессиональному образованию и профессиональной деятельности / Л. Ф. Мирзаянова, Т. И. Каральчук // Вестник Полоцкого государственного университета. – 2007. – № 11. – С. 35–38.
37. Овчинников М. В. Структура и динамика мотивации учения студентов педагогического вуза. [Текст] Автореф. дис. . . канд. психол. наук. – М., 2008. – 21 с.
38. Петровский А. В. Введение в психологию / А. В. Петровский. – М., 1995. – 410 с.
39. Платонов К. К. О формировании психологического климата в коллективе // Среднее специальное образование. – 1977. – № 1. – С. 61–67.
40. Принцип развития в психологии / Под ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1978. – 358 с.
41. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология : учебник для студ. – 2-е изд. – М. : Академия, 1998. – 288 с.
42. Толстых А. В. Формирование и самоопределение личности в исторической динамике поколений. [Текст] Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – М., 1994. – 23 с.
43. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
44. Furnham A., Bochner S. Social difficulty in a foreign culture : an empirical analysis of culture shock. – Oxford, 1982.
45. Singh A. K. Indian Students in Britain. – Bombay, 1963.
46. Zwingmann C. A. A., Gunn A. D. G. Uprooting and health: psychosocial problems of students from abroad. – Geneva, 1983.

Навчальне видання

Яворовська Любов Миколаївна
Камишнікова Разія Фатихівна
Поліванова Олена Євгеніївна
Яновська Світлана Германівна
Куделко Сергій Михайлович

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ**

На допомогу кураторам

Випуск 3

(Укр. та рос. мовами)

Відповідальні за випуск *Т. О. Маркова, Л. М. Яворовська*
Коректор *О. О. Шапошникова*
Комп'ютерне верстання *В. В. Савінкова*
Макет обкладинки *І. М. Дончик*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 4,99. Тираж 200 пр. Зам. № 129/13.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009.

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32